

ODESA **ВІСНИК**
NATIONAL UNIVERSITY **ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО**
HERALD **УНІВЕРСИТЕТУ**
Volume 20. Issue 1 (35). 2015 Том 20. Випуск 1 (35). 2015
SERIES **СЕРІЯ**
PSYCHOLOGY **ПСИХОЛОГІЯ**

ISSN 2304–1609

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

ВІСНИК ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: Психологія

Науковий журнал

Виходить 4 рази на рік

Серія заснована у липні 2006 р.

Том 20. Випуск 1 (35). 2015

Одеса
«Астропринт»
2015

ISSN 2304–1609

MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF UKRAINE
Odesa I. I. Mechnikov National University

ODESA NATIONAL UNIVERSITY HERALD

Series: Psychology

Scientific journal

Published four times a year

Series founded in July, 2006

Volume 20. Issue 1 (35). 2015

Odesa
«Astroprint»
2015

Засновник: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Редакційна колегія журналу:

І. М. Коваль (*головний редактор*), **О. В. Запорожченко** (*заступник головного редактора*), **В. О. Іваниця** (*заступник головного редактора*), **В. М. Хмарський** (*заступник головного редактора*), **С. М. Андрієвський**, **Ю. Ф. Ваксман**, **В. В. Глебов**, **Л. М. Голубенко**, **Л. М. Дунаєва**, **В. В. Заморов**, **В. С. Круглов**, **В. Г. Кушнір**, **В. В. Менчук**, **О. В. Сминтина**, **В. І. Труба**, **О. В. Тюрін**, **Є. А. Черкез**, **Є. М. Черноіваненко**

Редакційна колегія серії:

Т. П. Вісковатова — д. психол. н. (*науковий редактор*), **В. І. Подшивалкіна** — д. соціол. н. (*заступник наукового редактора*), **З. О. Кіреєва** — д. психол. н., **Т. П. Чернявська** — д. психол. н., **Н. В. Родіна** — д. психол. н., **Ж. П. Вірна** — д. психол. н., **Л. В. Засєкіна** — д. психол. н., **В. Й. Бочелюк** — д. психол. н.

Відповідальний редактор **Кононенко Оксана Іванівна** — к. психол. наук, доцент

Editorial board of the journal:

I. M. Koval (*Editor-in-Chief*), **O. V. Zaporozhchenko** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. O. Ivanytsia** (*Deputy Editor-in-Chief*), **V. M. Hmarskiy** (*Deputy Editor-in-Chief*), **S. M. Andrievsky**, **Yu. F. Vaksman**, **V. V. Glebov**, **L. M. Golubenko**, **L. M. Dunaeva**, **V. V. Zamorov**, **V. E. Kruglov**, **V. G. Kushnir**, **V. V. Menchuk**, **O. V. Smyntyna**, **V. I. Truba**, **O. V. Tyurin**, **E. A. Cherkez**, **E. M. Chernoiivanenko**

Editorial board of the series:

T. P. Viskovatova — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences (*scientific editor*), **V. I. Podshivalkina** — ScD in sociology — Doctor of Sociological Sciences (*Deputy scientific editor*), **Z. O. Kireyeva** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **T. P. Chernyavska** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **N. V. Rodina** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **J. P. Virna** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **L. V. Zasyekina** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences, **V. Y. Bochelyuk** — ScD in psychology — Doctor of Psychological Sciences

Executive editor **Kononenko Oksana** — PhD in Psychology, Associate Professor

З 17-го тому

«Вісник ОНУ. Серія: Психологія»
має власну подвійну нумерацію

ЗМІСТ

Варнава У. В., Смокова Л. С. Особливості організації дозвілля дітей дошкільного віку	6
Данилова Е. С., Гердева А. Н. Психолого-историческая реконструкция через литературные тексты «одесской кухни» как фактор влияния на формирование национальной ментальности	13
Данилова Е. С. Психотерапевтический эффект молитвы перед иконой через призму богословских и литературных текстов в культурно- историческом и христианском пространстве	22
Заграй Л. Д. Пошук ідентичності у період суспільних трансформацій	32
Зарицька В. В. Усвідомлення власних емоцій як чинник розумної поведінки	41
Исаева Т. П. Уровень тревожности студентов первого курса	52
Кантарьова Н. В. Образ-Я як психологічна категорія	58
Кононенко О. І. Психологічні аспекти впливу сімейного фактору на формування перфекціонізму особистості	64
Тіунова А. О. Дестабілізація образу тіла як перехідний стан у розвитку особистості підлітка	72
Тригуб Г. В. Нейролінгвістичні особливості мовленнєвих афазій	81
Турубарова А. В. Структура ставлення підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату до іншого суб'єкта спілкування	89
Шевченко Р. П. Снижение уровня социального функционирования у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами	98
Юрченко З. В. Психологічні фактори актуалізації наукового потенціалу особистості на засадах культуротворення	106
Інформація для авторів	115

УДК 159.922.7

Варнава У. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи та практичної психології Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова
ORCID ID 0000–0002–7825–820X

Смокова Л. С.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної допомоги та практичної психології Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова
ORCID ID 0000–0003–2478–0155

ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОЗВІЛЛЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті розглянуто проблеми організації дозвільної діяльності дітей дошкільного віку. Проаналізовано значення гри в культурно-дозвільній активності дитини. Наведена модель, що охоплює необхідні умови ефективної організації дозвільної діяльності дітей дошкільного віку через гру.

Ключові слова: культурно-дозвільна діяльність, ігрова діяльність, розвиваюча гра, організація дозвільної, дошкільний вік.

Поява нових форм і способів дитячої активності є насамперед показником стрімкого розвитку суспільства. Однією з важливих проблем сучасного сімейного виховання є організація дозвільної діяльності дітей як такого. Доступність, так званих «гаджетів» спрощує цю задачу для батьків, однак ці пристрої не несуть в собі компенсаторної функції відсутності розвиваючого дозвільного компонента для дитини. **Актуальність дослідження** обумовлюється такими розповсюдженими факторами у сучасних сім'ях, як: відмова від відвідування дитячих дошкільних установ на користь індивідуального навчання, необмежений доступ до перегляду телевізора і поширення віртуальних ігор, зниження кількості часу, відведеного на ігри з батьками і однолітками. Дана проблема — не проблема окремо взятої сім'ї як такої, а тенденція сучасного суспільства. Наші попередні дослідження [5] доводять, що необмежений перегляд телевізора і комп'ютерні ігри є одним з факторів затримки психічного розвитку у дітей дошкільного віку, в першу чергу, через відсутність активного компонента — гри, а також заміщення реальної ігрової діяльності віртуальною [5]. Всі перераховані вище фактори в сукупності впливають на рівень соціальної адаптивності сучасних дошкільнят, розвиток комунікативних навичок, а згодом на рівень їх успішного навчання в школі.

Об'єктом дослідження є дозвільна активність дитини.

Предметом — особливості організації дозвільної діяльності дітей дошкільного віку.

Основною метою даної статті є аналіз особливостей організації дозвільної діяльності дітей дошкільного віку з метою створення розвиваючого середовища.

Виходячи з поставленої мети слід виділити наступні **завдання**:

1. Надати короткий аналіз значення гри для дитини дошкільного віку.
2. Проаналізувати основні цілі діяльності психолога (вихователя) в організації дозвілля дитини.
3. Виділити основні напрямки організації дозвілля дитини дошкільного віку.

Особистість — це продукт суспільних відносин, причому, в тій чи іншій мірі усвідомлених, прийнятих, інтериоризованих. С. Л. Рубінштейн одним з критеріїв особистісного буття вважав «здатність свідомо зайняти певну позицію» [8, с. 566]. Дане вікове завдання ставиться в більш пізньому періоді, однак, певні когнітивні передумови для цього вже є такому понятті як «проктокомпетентність», яке цілком відображає підготовчий етап [3]. О. М. Леонтьєв описує дошкільний вік як початок зародження особистості і пов'язує його з кризою трьох років [6].

Найбільш природним чином психічний, а зокрема соціальний розвиток дитини-дошкільника відбувається в грі. Гра є обов'язковим природним компонентом розвивального дозвілля дитини. Відповідно до поглядів Л. С. Виготського, О. М. Леонтьєва і Д. Б. Ельконіна, саме у грі, як у провідній діяльності дошкільника, формується зона його найближчого розвитку. Ігрова активність дітей є основою психічного, фізичного і соціального розвитку. У дослідженнях Л. С. Виготського, Л. Рубінштейна, А. В. Петровського та ін. доведено, що середовище розвитку дитини є джерелом матеріалу для самопізнання, воно створює умови для осмислення себе цілісною особистістю. Л. С. Виготський зазначав: «что должно получиться в конце развития, уже дано в среде с самого начала». [7, с. 42].

Психологічний аналіз гри проводився і в рамках психоаналітичного підходу, хоч і не так детально, як в рамках вітчизняної парадигми. Згідно з З. Фройдом [9], гра розглядалася як спосіб задоволення потреб дитини, які в реальному житті не могли знайти реалізації.

Однак самі потреби дитини в грі перетворюються, так як дитина займає активну роль по відношенню до цих бажань. А. Адлером [1] гра розглядалася з позиції його теоретичних поглядів про комплекс неповноцінності. Гра, таким чином, допомагає подолати і компенсувати почуття слабкості і несамостійності. Аналізуючи роботи психоаналітичної парадигми, В. О. Берлянд висловлює думку про те, що основним змістом дитячої гри є перетворення особистості дитини, а не вирішення його конфліктів, тим самим він відзначає основну відмінність поглядів зарубіжних авторів [1; 2; 9].

Основною метою діяльності психолога (вихователя) в організації дозвілля дитини є як така ігрова терапевтична діяльність, яка сприяє розвитку і корекції соціального, когнітивного розвитку дитини. Найбільш повно особливості організації дозвілля дітей дошкільного віку через гру описує модель О. Ф. Борисової [4]. Дана модель ґрунтується на компетентнісному, діяльнісному та антропологічному підходах і дозволяє організувати ефективне дозвілля для дитини. Автор пропонує структуру соціального розвитку і виділяє чотири блоки:

- блок цілепокладання;
- змістовний блок;
- процесуальний блок;
- діагностичний блок.

Кожному блоку структури відповідає наступна функція: ціннісно-смилова, орієнтовна, організаційна та оціночно-рефлексивна функція. У своїй моделі автор виділяє організаційно-педагогічні умови, педагогічні засоби і діагностичні параметри, що сприяють розвитку такого показника як соціальна компетентність у рамках дитячих дошкільних установ. Однак ми бачимо більш широку сферу використання даної моделі, поза межами ДНЗ.

Блок цілепокладання включає основну мету — це соціальний і когнітивний розвиток дошкільника. У даній меті реалізується змістовноутворююча функція діяльності психолога (педагога, батьків), а також розкриваються причини і зміст організації подібного роду соціального простору, у якому організовується культурно-дозвіллева діяльність.

Змістовний блок включає в себе базові компетенції: розвиток комунікативних здібностей; розвиток емоційного інтелекту; готовність адекватно реагувати в ситуації стресу і конфлікту; готовність бути частиною колективу. Сюди можна додати і розвиток пізнавальних процесів дитини.

Процесуальний блок включає в себе педагогічні умови, при дотриманні яких відбувається організація дозвілля та професійної діяльності психолога (педагога) в роботі з дитиною.

Якщо розглянути саму проблему організації дозвіллевої діяльності, то слід зазначити, що дана тема розглядалася як зарубіжними фахівцями, так і вітчизняними, до їх числа можна віднести таких як Б. Ц. Бадамаєв, М. Ф. Басів, В. О. Борзова, О. О. Борзов, Л. С. Виготський, О. Л. Галін, Я. К. Коломинський, Є. А. Панько, Т. В. Кудрявцев, Р. С. Немов та ін.

Культурно-дозвіллева діяльність за своїм змістом різноманітна. Можлива класифікація:

- за формою (колективна та індивідуальна);
- за способами здійснення (художня — музика, малювання, танці; творча; технічна творчість — моделювання; колекціонування);
- за емоційною напруженістю (захопленість, відчуття радості і задоволення потреби; завжди здійснюється у вільний час або у період після високого рівня втоми, як вимушений відпочинок в період інтенсивної роботи);
- за фізіологічною спрямованістю (сприяє відновленню фізичних сил).

З метою створення умов для розвитку дитини в процесі культурно-дозвіллевої діяльності необхідно піклуватися про враження, які мають носити різносторонній характер. Чим більше вражень, тим сильніше зацікавленість процесом, тим більше розвивається допитливість, а отже і пошукова активність дитини, що сприяє виникненню захопленості, яка є однією з цілей діяльності психолога (педагога). Ця якість особистості сприяє в подальшому оптимістичному сприйняттю дійсності, прагненню до культурного проведення часу, що збагачує і розвиває самостійність особистості.

Все ж ми бачимо основним завданням організацію дозвілля дітей дошкільного віку за умови забезпечення єдності фізичного, інтелектуального і особистісного розвитку дітей у педагогічному процесі. Серед основних характеристик дозвілля дітей можна виділити наступні:

- дозвілля дитини має яскраво виражені фізіологічний, психологічний і соціальний аспекти активності;
- дозвілля засновано на добровільності при виборі роду занять і ступеня активності; дозвілля передбачає не регламентовану, а вільну творчу діяльність дитини. При цьому не завжди вона повинна чітко управлятися дорослим;
- дозвілля формує і розвиває особистість; сприяє самовираженню, самоствердженню і саморозвитку особистості через вільно обрані дії; формує потребу дітей у свободі і незалежності;
- дозвілля сприяє розкриттю задатків і придбанню корисних для життя умінь і навичок; стимулює творчу ініціативу дітей; сприяє формуванню ціннісних орієнтацій;
- дозвілля детерміновано внутрішньо і зовнішньо; виступає як своєрідна «зона обмеженого втручання дорослих»;
- дозвілля сприяє об'єктивній самооцінці дітей; формує позитивну «Я-концепцію»; сприяє самовихованню особистості; формує соціально значимі потреби особистості і норми поведінки в суспільстві;
- дозвілля забезпечує задоволення, веселий настрій і персональне задоволення.

Організація культурно-дозвіллевої діяльності — це пошук таких шляхів, форм, засобів і методів, які б поєднали в єдине ціле пізнання та розваги, наповнили б їх морально-естетичним змістом. Дорослим необхідно зосереджувати свою увагу на формуванні у дітей інтересу до змістовної сторони дозвілля при позитивно-емоційному ставленні до результатів своєї діяльності. Пізнавальна активність в процесі відпочинку, розваг, свята проявляється в інтересі, в прагненні подолати виникаючі труднощі і домагатися найкращих результатів. Важливою якістю будь-якої діяльності, яка відбувається у вільний час, є те, що вона має бути цікавою для дитини при максимальній самостійності і активності з її боку.

Не менш важливим є і той факт, що культура дозвілля починає складатися під впливом сімейних традицій та виховання уже в період дошкільного дитинства. Культурно-дозвіллева діяльність, яка пов'язана більшою мірою з задоволенням своїх особистих потреб, відображається в духовності, в першу чергу, а потім в їх предметності. Діяльність, що протікає у вільний час на основі інтересу, бажання її виконувати або брати участь в ній, у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку пов'язана з навчальною діяльністю, з задоволенням своїх пізнавальних потреб. Але в чистому вигляді навчальна діяльність як би відходить на другий план, а на перше місце ставиться задоволення своїх духовних, фізичних і пізнавальних потреб. При цьому необхідно пам'ятати, що інтерес є стимулом цієї діяльності, тому природно, що принцип інтересу до діяльності є невід'ємною умовою організації культурного дозвілля дітей.

У підсумку можна **резюмувати**, що дозвілля — складне соціальне явище, що включає відпочинок, розвагу, свято, самоосвіту і творчість, найважливіший засіб соціалізації та індивідуалізації особистості людини, що дозволяє на власний розсуд використовувати свій вільний час для самозбагачення, розвитку наявних здібностей і схильностей.

Важливим чинником в умовах запровадження даної форми активності дитини є втручання фахівця. Діяльність психолога (педагога, батьків), відповідно до моделі О. Ф. Борисової, ми вважаємо ефективною в тому випадку, якщо змістовний блок дозвіллевої діяльності розвинений до ступеня (згідно з діагностичним блоком), який дозволив би дитині включатися в наступний за складністю соціальний і предметний простір (з дошкільного простору в простір школи). Згідно з результатами діагностичного блоку психолог (педагог) може виявити недостатній розвиток того чи іншого вміння в рамках поставленої задачі розвитку. Тоді нова задача психолога (педагога) полягає в тому, щоб розвинути до необхідного рівня окремі вміння. У процесі своєї професійної діяльності психолог (педагог) може виконувати безліч локальних завдань, що дає можливість тій чи іншій компетенції, навичкам, когнітивним процесам отримати більшу виразність. Таким чином, досягнення локальних та приватних завдань в розвивальній діяльності психолога (педагога, батьків) стає підставою для реалізації глобальної мети, а саме всебічного розвитку дошкільника, є підставою вважаючи цю діяльність ефективною.

Культурно-дозвіллева діяльність є одним з істотних ресурсів оптимізації соціальної активності дітей, має здатність стимулювати процес соціалізації і самореалізації особистості. Саме гра несе в собі одну з найважливіших культурних функцій і колись була основним способом для відтворення практичних навичок і освоєння культури. Як природна складова організованої дозвіллевої діяльності дитини гра є найбільш ефективним способом розвитку дитини, а відповідно і її соціального, когнітивного розвитку на різних етапах дошкільного віку. Саме в правильній організації дозвілля дітей дошкільного віку прихований потенціал дитячого віку, вміння скористатися ним допоможе дитині пережити наступну вікову кризу менш болісно і розкрити себе.

Список використаних джерел та літератури

1. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии: Пер. с нем. / А. Адлер. — М.: Фонд «За экономическую грамотность», 1995. — 296 с.
2. Берлянд И. Е. Игра как феномен сознания / И. Е. Берлянд. — Кемерово: АЛЕФ, Гуманитарный центр, 1992. — 96 с.
3. Бетина А. О. Особенности социального развития дошкольников в организованном игровом пространстве: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / А. О. Бетина. — О., 2014. — 21 с.
4. Борисова О. Ф. Формирование социальной компетентности детей дошкольного возраста: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / О. Ф. Борисова. — Челябинск, 2009. — 22 с.
5. Варнава У. В. Психологічні особливості розвитку захисних механізмів дітей дошкільного віку: Автореф. дис. ... канд. психол. наук / У. В. Варнава. — О., 2013. — 18 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. — М.: Политическая литература, 1975. — 304 с.

7. Овчарук О. В. Розвиток компетентнісного підходу: стратегічні орієнтири міжнародної спільноти / О. В. Овчарук // Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи. — К.: К. І. С., 2004. — 112 с.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — 2-е изд. (1946). — СПб., 2002. — 720 с.
9. Фрейд А. Теория и практика детского психоанализа / А. Фрейд. — М., 1999. — 384 с.

References

1. Adler A. Praktika i teoriya individualnoy psihologii: Per. s nem. / A. Adler. — М.: Fond «Za ekonomicheskuyu gramotnost», 1995. — 296 s.
2. Berlyand I. E. Igra kak fenomen soznaniya/ I. E. Berlyand. — Kemerovo: ALEF, Gumanitarnyyiy tsentr, 1992. — 96 s.
3. Betina A. O. Osobennosti sotsialnogo razvitiya doshkolnikov v organizovannom igrovom prostanstve: Avtoref. dis. ... kand. psihol. n. / A. O. Betina. — O., 2014. — 21 s.
4. Borisova O. F. Formirovanie sotsialnoy kompetentnosti detey doshkolnogo vozrasta: Avtoref. dis. ... kand. psihol. n. / O. F. Borisova. — Chelyabinsk, 2009. — 22 s.
5. Varnava U. V. Psihologichni osoblivosti rozvitku zahisnih mehanizmv ditey doshkilnogo viku: Avtoref. dis. ... kand. psihol. n. / U. V. Varnava. — O., 2013. — 18 s.
6. Leontev A. N. Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost / A. N. Leontev. — М.: Politicheskaya literatura, 1975. — 304 s.
7. Ovcharuk O. V. Rozvitok kompetentnisnogo pidhodu: strategichni oriyentiri mizhnarodnoyi spilnoti / O. V. Ovcharuk // Kompetentnisniy pidhid u suchasniy osviti: svitoviy dosvid ta ukrayinski perspektivi. — К.: К. І. С., 2004. — 112 s.
8. Rubinshtejn S. L. Osnovy obschey psihologii / S. L. Rubinshtejn. — 2-e izd. (1946). — SPb., 2002. — 720 s.
9. Freyd A. Teoriya i praktika detskogo psihoanaliza / A. Freyd. — М., 1999. — 384 s.

Варнава У. В.

кандидат психологических наук, доцент кафедры социальной работы и практической психологии Института инновационной и последипломной работы ОНУ имени И. И. Мечникова

Смокова Л. С.

кандидат психологических наук, доцент кафедры социальной помощи и практической психологии Института инновационной и последипломной работы ОНУ имени И. И. Мечникова

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ ДОСУГА ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Резюме

Основной целью данной статьи является анализ особенностей организации досуга детей дошкольного возраста с целью создания развивающей среды. Проанализировано значение игры в культурно-досуговой активности ребенка. Приведенная модель охватывает необходимые условия эффективной организации досуга детей дошкольного возраста через игру.

Ключевые слова: культурно-досуговая деятельность, игровая деятельность, развивающая деятельность, организация досуга, дошкольный возраст.

Varnava U. V.

Ph.D. psychological science, Institute of Innovative and Postgraduate Education, the Department of Social Care and Practical Psychology, Odessa National I. Mechnikov University

Smokova L. S.

Dr. in Social Psychology, Assistant Professor of the Department of Social Care and Practical Psychology, Institute of Innovative and Postgraduate Education, Odessa National I. Mechnikov University

PECULIARITIES OF ORGANIZATION OF LEISURE OF PRESCHOOL AGE CHILDREN

Abstract

The main purpose of this article is to analyze the distinguishing features of a good organization of the children's leisure time activities with the goal of setting up and developing environment.

The great importance of the game in children's leisure time activities had been analyzed. For that reason, the core message of game is a conversion of the personality in children, but it doesn't mean the solution to conflicts, that he emphasized the main difference from the foreign author's opinions to this problem. This model encompasses the conditions necessary for the organization of the children's leisure time activities through the game.

The organization of cultural and leisure events and activities is the quest for such ways, forms, methods which would be able to bring them all into a harmonious whole with knowledge and entertainments and fulfill them with the moral and aesthetical values. The adults must concentrate on the children's interest to the meaning of entertainment with a positive and emotional attitude to the results of their activities.

In order to create the circumstances for the development of a child in the process of cultural and entertainment activities that it's extremely important to care about impression which should carry the diverse and multidimensional character. The more impressions, the strongest interest in the process as well as the children's search participation increases the opportunities to further enthusiasm which is the main aim for a psychologist and a social pedagogue. The person's abilities or qualities can affect the further optimistic attitude to the activities and willingness to pass the time with clear cultural advantage, which can enrich and improve personal feeling of individuality.

Key words: cultural and leisure events, gaming activities, developmental activities, leisure activities, preschool age children.

Стаття надійшла до редакції 6.03.2015

УДК 159.937:94:246.3:159.91(043.5)

Данилова Е. С.

кандидат психологических наук, старший преподаватель кафедры социальных теорий Института инновационного и последипломного образования ОНУ имени И. И. Мечникова

e-mail: helenmehmat1@rambler.ru

ORCID ID 0000–0001–6151–0774

Гердева А. Н.

студентка 4 курса специальности «Социальная работа»

ИИПО ОНУ имени И. И. Мечникова

e-mail: gerdewa-anna@mail.ru

ПСИХОЛОГО-ИСТОРИЧЕСКАЯ РЕКОНСТРУКЦИЯ ЧЕРЕЗ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТЕКСТЫ «ОДЕССКОЙ КУХНИ» КАК ФАКТОР ВЛИЯНИЯ НА ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ МЕНТАЛЬНОСТИ

В статье анализируется эволюция «одесской кухни» в контексте социокультурных исторических трансформаций. «Одесская кухня» рассматривается, с одной стороны, как культурный конструкт, отражающий ценности национальной культуры на уровне повседневности; с другой — как доминанта национальной ментальности. В ходе исследования были использованы методы психолого-исторической реконструкции, герменевтики, контент-анализа, интроспекции, интервьюирования и др.

Ключевые слова: «одесская кухня», национальная кухня, национальная культура, национальная ментальность, метод психолого-исторической реконструкции.

Я был мечтателем, это правда, но с большим аппетитом.

Исаак Бабель

Актуальность проблемы. В судьбе каждого народа в конкретно-исторические периоды его жизненного бытия выступает ключевая задача, от решения которой зависит смысл дальнейшей истории. Для всех нас приоритетным сегодня является сохранение и укрепление своих исторических традиций и национальных ценностей. Осознание человеком принадлежности к определенной культуре является важным звеном для понимания своего бытия среди других народов и способствует повышению его самооценки в мире. Изучение ценностей, которые формируют ментальность наций, является необходимым условием обеспечения экономического, политического, культурного и социального сотрудничества между разными странами, регионами одной страны, что основано на идентификации определенных этнических групп и сохранении их культурных традиций.

Ученые всего мира уже долгое время работают над вопросом поиска общих критериев, по которым было бы возможно идентифицировать представителей той или иной страны (нации). Учет ментальных особенностей

позволяет строить эффективные отношения между людьми в культурном сосуществовании наций.

Особенно актуальна данная проблематика для Одессы, как традиционно многонационального города. Одесситы считают свой город целым государством, так что неудивительно, что можно услышать такие выражения, как одесский язык, одесский юмор, одесская походка и, конечно же, одесская кухня. Все это непосредственно связано с массовой психологией и национальной ментальностью. Так как, несмотря на огромный интерес к изучению ценностей, формирующих национальную ментальность, со стороны антропологов, этнологов, социологов, экономистов, многие ученые долгое время воспринимали человека как своеобразный «живой компьютер», нацеленный на всестороннее и эффективное удовлетворение личных потребностей и желаний, в основном, на физиологическом уровне. Французский этнограф, социолог и культуролог Клод Леви-Стросс в своей работе «Структурная антропология» утверждает: «Органические потребности человека порождают основные требования, являющиеся движущей силой развития социальной жизни» [13].

Похоже, в психологии современного человека мало что изменилось с тех пор, как его древний пращур с утра до вечера бегал в поисках еды. Да, в настоящее время все это преподносится цивилизованно, красиво, но суть не изменилась! Тема еды заполняет собой огромное пространство в жизни человека и непосредственно сказывается на психологии его жизнедеятельности.

Национальная (региональная) кухня выступает важным этнопсихологическим признаком нации и ее ментальности. Как совокупность устойчивых структур, передающих ментальность, национальную кухню рассматривал Леви-Стросс в своей работе «Структурная антропология». По его мнению, этническая ментальность проявляется... в системе моральных требований, норм, ценностей и принципов воспитания, в формах взаимоотношений между людьми, в семейных ценностях... в организации быта, праздников, в конкретных актах самоорганизации этноса и т. д. [13]. Светлана Литвин-Киндратюк также указывала на актуальность изучения и анализа влияния повседневной жизни и быта, в частности — кухни, на формирование этнической идентичности. Эта идея проходит красной нитью в ее статье «Традиционное питание в украинской семье как предмет психологического исследования» [15].

Говоря о ментальности, культуре той или иной страны, мы всегда можем назвать блюда, которые кажутся нам неотъемлемой частью этой культуры. Национальная кухня кажется исторически сложившимся образованием, далеким от конструирования. Вместе с тем существует ряд проблематичных моментов, которые заставляют усомниться в естественности такого образования. Говоря о национальной кухне, мы имеем в виду систему коллективных представлений о пищевых привычках нации, включающую в себя блюда, которые считаются репрезентативными для данной ментальности.

В связи с этим, на наш взгляд, актуально проанализировать «одесскую кухню» как доминанту национальной ментальности. Для данного исследо-

вания значима эволюция представлений о том, что составляет корпус блюд «одесской кухни», в ее соотношении с культурно-историческим контекстом. В связи с этим нами был использован метод психолого-исторической реконструкции.

Актуальным также считаем культивирование национальных традиций, в частности, через психологию вкуса. По нашему мнению, это не ретроградство, а реальная альтернатива.

Объект исследования: «одесская кухня» как элемент национальной культуры.

Предмет исследования: изучение основных тенденций изменения и эволюционирования «одесской кухни».

Использованы в ходе эмпирического исследования метод психолого-исторической реконструкции, метод герменевтики, контент-анализа.

Теоретическая значимость исследования заключается в использовании результатов исследования при разработке концептуальных положений теории и практики национальной и региональной ментальности и ее составляющих, а также при разработке рекомендаций ведения ресторанного бизнеса в Одессе.

Практическая значимость: внедрение результатов исследования в деятельность ресторанов города, кафедры социальных теорий ИИПО ОНУ имени И. И. Мечникова.

Цель исследования: изучить и проанализировать через литературные тексты «одесскую кухню» как фактор влияния на формирование национальной ментальности, используя метод психолого-исторической реконструкции.

В мире есть много народностей, наций. Одна из них — «одесситы». Одесситы — это действительно отдельно взятая нация, у которой даже есть своя собственная кухня. Теоретическое исследование показало, что одесская кухня — это смесь греческой, еврейской, русской, украинской, грузинской, армянской, узбекской и молдавской кухонь. Украинцы и евреи, греки и болгары, итальянцы и поляки, турки и русские. Любители сала и мацы, маслин и ракии, макарон и бигоса, пахлавы и щей.

Украинская и еврейская кухни — основа, можно сказать, прочный фундамент одесской кухни. Поэтому одесская кухня так богата на мучные блюда, такие как: вареники, галушки, коржи, вергуны и многое другое. Но королем украинской кухни, все равно, считается борщ. «...Борщ — это универсал, который создан нашим этническим автохтоном родной земли для того, чтобы мы вечно жили, были вечно здоровыми», — утверждает Светлана Литвин-Киндратюк в своей статье «Традиционное питание в украинской семье как предмет психологического исследования» [15].

Фаршированная рыба, наряду с другими еврейскими блюдами — фаршмаком, хумусом — легла в основу одесской кухни. Также стоит выделить куриный бульон, к которому часто подают кнедли из перетертой в муку мацы. Маца, благодаря своей питательности, прекрасно восстанавливает силы и тонизирует, за что получила в Одессе название «еврейский пенициллин» [19].

Не бывает вкусного обеда в Одессе без греческих маслин, брынзы, икры из «синих»; без немецкой кухни с ее основательностью — колбасой, сосисками, тушеной капустой; без польской — со знаменитыми «мазурками»; без клецок; без молдавской кухни — с мамалыгой и плачинтами; без армянской — с ачмой и лавашом. Голубцы в виноградных листьях — турецко-айзербаджанская добавка. В отличие от скумбрии и кефали, так и не покинувших берег турецкий, недавно в одесскую кухню вернулись пахлава с рахат-лукумом.

За два века существования интернационального портового города в нём успели прижиться представители многих национальностей и этнических групп. Разумеется, представители высших сословий имели возможность вкушать самые изысканные блюда любой кухни мира, а вот простым смертным приходилось «мастерить» блюда из тех продуктов, которые были в свободном доступе.

Изучая методом герменевтики и контент-анализа тексты художественных произведений, мы пришли к выводу, что изобилие одесской кухни очень красочно описано в литературе. Одно из самых первых упоминаний об одесской кухне датируется 1810 годом и принадлежит князю Ивану Долгорукому. Воспевал одесскую кухню в своих произведениях Валентин Петрович Катаев. Как известно, одесситы уезжают в столицы лишь с одной целью: чтобы было откуда громче и масштабней воспеть родной город. И к В. П. Катаеву это относится в полной мере. Мало того, что львиная доля всех событий из его произведений происходит в Одессе (возьмем хотя бы «Белеет парус одинокий»), мало того, что город в них — часто не просто фон, а равноправный персонаж действия, вдобавок ко всему, Катаев еще и пропагандировал «одесскую речь», «одесскую кухню». Мадам Стороженко — героиня его произведения — до сих пор считается символом Привоза и даже стоит там в виде скульптуры [11]. Иван Алексеевич Бунин также упоминал одесскую кухню в своих произведениях, таких как «Сила», «Я все могу», в дневниковых записках «Окаянные дни» [6; 7; 8]. Одесскую кухню описывал А. И. Куприн в рассказе «Гамбринус» [12]. По одесским впечатлениям написана поэма «Облако в штанах» Владимира Маяковского. [16] Одессу и одесскую кухню, в частности, запечатлели в своем творчестве также Илья Ильф, Вера Инбер, Лев Славин, Исаак Бабель [1; 10]. Верно заметил поэт Губерман:

Пусть время, как поезд с обрыва, / Летит к неминуемым бедам, / Но вечером счастлива Рива, / Что Сема доволен обедом [9]. И так, «Сердце обмануть можно, желудок — никогда. Желудок — самый честный в одессите. Поэтому мы так любим поесть. Начиная с СССР, когда есть было нечего, заканчивая Украиной, когда всего полно...», — говорит писатель-сатирик Михаил Жванецкий в предисловии к книге Савелия Либкина «Моя одесская кухня» [14].

Как уверяли мудрецы, «человек есть то, что он ест». Под этим лозунгом и был проведен 20 и 21 декабря 2014 года на Одесской киностудии фестиваль еды «Таки да, вкусно!». Используя метод психолого-исторической реконструкции, были проанализированы тексты меню многих ресторанов

города, а именно: «Блеф», «Печеского», «Дача», «Бернардацци», «Компот», «Франзоль», «Свеча», «Бульваръ», «Гамбринус», «Глечик», «Fish», «Бунин», «Mango» и др.

Меню в заведениях портового города всегда изобиловало дарами Черного моря и ближайших лиманов. И, как поется в знаменитой одесской песне, «Шаланды, полные кефали, в Одессу Костя приводил...». Только одесские рестораны могли предложить свежайшую кефаль, глоську, хаджибейскую креветку и изумительнейшую дунайскую селедочку из Вилково. Также в меню можно было встретить блюда, приготовленные из только что доставленных продуктов из Турции, Греции, Грузии и Болгарии. Именно поэтому одесские рестораны становились местом, где можно было попробовать халкидонские чебуреки, румельскую бастурму, колхидские вина и болгарское мандчжо.

Нынешние одесские рестораны, отзывы о которых по странам бывшего СНГ и всей Восточной Европе разносят курортники и отдыхающие, постепенно выходят на высокий мировой уровень. Особенно стоит подчеркнуть продуманную и перспективную политику известного одесского ресторатора Савелия Либкина, который в ходе интервьюирования обосновал свою концепцию ведения ресторанного бизнеса, один из пунктов которой — приглашение к себе в заведения шеф-поваров с мировым именем, которые своим кулинарным мастерством повышают рейтинг не только ресторанов господина Либкина, но и имидж всей Южной Пальмиры в целом.

Результаты исследования показали, что типичной одесской закуской по праву считаются форшмак, баклажанная икра, которую в Одессе никто так не называет, а называют «икра из синих», печеный болгарский перец с чесноком, закуска из помидоров с брынзой под названием «бычье сердце».

Наличие моря обуславливает любовь к рыбным блюдам и морепродуктам: плов с мидиями, отварные креветки, которые в Одессе никак по-другому не называются, как «рачки», камбала, бычки, биточки из свежей тюльки-черноморочки — бренд одесско-еврейской кухни.

Из мяса типичные одесские блюда — бефстроганов, говядина с черносливом, а также фаршированные шейки. Ну а на десерт — налистники с творогом.

Таким образом, сравнительный анализ меню современных ресторанов и исторически первых ресторанов города показал, что именно эти блюда проходят красной нитью в одесских меню. Наглядный пример — ресторан «Глечик», один из первых успешных одесских ресторанов, открытый еще в 1968 году. По сей день ресторан сохраняет свою индивидуальность, совершенно не теряя актуальности. С момента своего открытия «Глечик» завоевал огромную популярность у жителей и гостей города благодаря своей неизменной «одесской кухне». Подобным примером служит ресторан «Гамбринус» — «прародитель» одесской кухни, который появился еще ранее — в 1868 г. Меню ресторана все так же сохраняет свои традиционные блюда, такие как: бычки обыкновенные, борщ с бычками, «Здрасьте! Я, Ваша тетя!», «Одесская шпана», «тюлечка», «икорочка», «гармидер в тарелке» («улов Кости-моряка»).

Исследование показало, что одесская кухня удивительно разнообразна. Она может осчастливить и гурмана, и записного вегетарианца, сохраняя при этом вкус блюд. Кухня одесская, как и юмор, как и город — пряная и острая, щедрая и сладкая. Тому подтверждением являются одесские анекдоты, один из которых мы приведем:

Встречаются две одесситки:

— Сара, говорят, твоя девочка вышла замуж. Ну и как тебе зять?

— Ой, Циля! Мой зять — это хрен, перец и горчица в одной баночке!

Таким образом, видим, что в Одессе даже характер человека описывают через еду.

Конечно, одесситы живут в ногу со временем, и Макдональдс в Одессе тоже существует. Как и огромное количество ресторанов японской кухни, словно соревнующихся по числу с пиццериями города, которые являются веянием новой культурной эпохи.

Складывается парадоксальная, на первый взгляд, ситуация: национальная кухня конструируется как исторически сложившееся образование, апеллирующее к традиции, однако фактически она имеет дело с актуальным состоянием гастрономической культуры. Это противоречие вполне объяснимо. Обращение к традиции, как известно, является одним из наиболее надежных способов легитимации. Отождествление национальной кухни с кухней народной формирует установку на сохранение традиций и исконность принципов национальной кухни, приписывание ей символической истории, что позволяет создать историческую перспективу национальной кухни и, шире, национальной культуры. Через профессиональную же обработку и переосмысление рецептов происходит включение традиционных практик приготовления и потребления пищи в «актуальное настоящее». Происходит контаминация традиционных, восходящих к архаическому прошлому символических значений пищи и актуальных социокультурных ценностей.

Выводы. Таким образом, «одесская кухня» представляет собой специфический продукт национальной культуры и культуры нового времени, тесно связанный как с определенными социально-политическими трансформациями, так и с изменениями в структурах мировосприятия, так и с особенностями ментальности. С одной стороны, «одесская кухня» сохраняет черты национальной культуры и традиционного способа трансляции, что способствует ее легитимации, с другой — выступает важным этнопсихологическим признаком разных наций и их ментальности, отзывается на требования новой культурной эпохи.

Список использованных источников

1. Бабель И. Одесские рассказы / И. Бабель. — Одесса: Добровольное общество любителей книги, 1991. — 221 с.
2. Белявский И. Г. Историческая психология / И. Г. Белявский. — Одесса: ОКФА, 1991. — 252 с.
3. Белявский И. Г. Модерн-историко-психологический ракурс / И. Г. Белявский, Л. Е. Манек // Вестник ОНУ им. И. И. Мечникова. Сер. Психология. — 2001. — Т. 6.

4. Белявский И. Г. Психологическая наука в Одессе / И. Г. Белявский // Очерки развития науки в Одессе / В. М. Адамян, Л. А. Алексеева, Ю. А. Амброс и др. — Одесса, 1995. — 524 с.
5. Белявский И. Г. Развитие психолого-исторических представлений / И. Г. Белявский. — Одесса: Астропринт, 1998. — 71 с.
6. Бунин И. Окаянные дни / И. Бунин. — М.: Молодая гвардия, 1991. — 285 с.
7. Бунин И. Сила // Библиотека русской поэзии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ouc.ru/bunin/sila.html>
8. Бунин И. Я все могу // Библиотека русской поэзии [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ouc.ru/bunin/sila.html>
9. Губерман И. М. Гарики: Сборник поэзии / И. М. Губерман. — М.: ЭМИА, 1988. — 236 с.
10. Инбер В. Место под солнцем / В. Инбер. — Берлин: Издательство А. Ф. Девриена, 1928. — 137 с.
11. Катаев В. П. Белеет парус одинокий / В. П. Катаев. — М.: Советский писатель, 1987. — 258 с.
12. Куприн А. Гамбринус / А. Куприн. — М.: Эксмо-пресс, 2006. — 114 с.
13. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс; Пер. с фр. В. В. Иванова. — М., 2001. — 512 с.
14. Либкин С. Моя одесская кухня / С. Либкин. — М.: Эксмо, 2013. — 256 с.
15. Литвин-Киндратюк С. Традиционное питание в украинской семье как предмет психологического исследования // Украинская этнопедагогика и народоведение [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/lytkin.htm>
16. Маяковский В. В. Собрание сочинений: в 12 томах / В. В. Маяковский. — М.: Огонёк, 1978. — 337 с.
17. Надемлинский А. В дебрях одесской кухни / А. Надемлинский. — К.: Грани-Т, 2008. — 119 с.
18. Попова М. Ф. Секреты одесской кухни / М. Ф. Попова. — Одесса: Друк, 2004. — 224 с.
19. Яворская А. Одесская кухня. Одесский литературный музей [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://museum-literature.odessa.ua/>

References

1. Babel I. Odessa Stories / I. Babel. — Odessa: Voluntary Society for booklovers, 1991. — 221 p.
2. Bielawski I. G. Historical psychology / I. G. Bielawski. — Odessa: OKFA, 1991. — 252 p.
3. Bielawski I. G. Modern-historical-psychological perspective / I. G. Bielawski, L. E. Manek // Bulletin of ONU Mechnikov. Psychology. — 2001. — Т. 6.
4. Bielawski I. G. Psychological Science in Odessa / I. G. Bielawski // Essays on the development of science in Odessa / V. M. Adamyan, L. A. Alekseev, Y. Ambrose and other. — Odessa, 1995. — 524 p.
5. Bielawski I. G. The development of psychological and historical representations / I. G. Bielawski. — Odessa: Astroprint, 1998. — 71 p.
6. Bunin I. Cursed Days / I. Bunin. — М.: Young Guard, 1991. — 285 p.
7. Bunin I. Strength // Library of Russian poetry [Electronic resource]. — Access mode: <http://ouc.ru/bunin/sila.html>
8. Bunin I. I can do anything // Library of Russian poetry [Electronic resource]. — Access mode: <http://ouc.ru/bunin/sila.html>.
9. Guberman I. M. Gariki: Collection of poetry / I. M. Huberman. — М.: EMIA, 1988. — 236 p.
10. Inber V. Place in the Sun / V. Inber. — Berlin: Publishing A. F. Devriena, 1928. — 137 p.
11. Kataev V. P. A white sail gleams / V. P. Kataev. — М.: Soviets pisatel, 1987. — 258 p.
12. Kuprin A. Gambrinus / A. Kuprin. — М.: Eksmo-Press, 2006. — 114 p.
13. Levi-Stross K. Contexturean thropology / K. Levi-Strauss; Translated from the French V. V. Ivanov. — М., 2001. — 512 p.
14. Libkin S. My Odessa kitchen / S. Libkin. — М.: Eksmo, 2013. — 256 p.
15. Litwin-Kindratyuk S. Traditional food in Ukrainian family as a subject of psychological research // Ukrainian pedagogy and ethnology [Electronic resource]. — Access mode: <http://thule.primordial.org.ua/mesogaia/lytkin.htm>

16. Mayakovsky V. V. Collected works: in 12 volumes / V. V. Mayakovsky. — М.: Spark, 1978. — 337 р.
17. Nademlinsky A. In the wilds of Odessa kitchen / A. Nademlinsky. — К.: Grani-T, 2008. — 119 р.
18. Popov M. F. Secrets of Odessa kitchen / M. F. Popov. — Odessa: Druk, 2004. — 224 р.
19. Yavorskaya A. Odessa kitchen. Odessa Literary Museum [Electronic resource]. — Access mode: <http://museum-literature.odessa.ua/>

Данилова О. С.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти ОНУ імені І. І. Мечникова

Гердева Г. М.

студентка 4 курсу спеціальності «Соціальна робота»
ІПО ОНУ імені І. І. Мечникова

**ПСИХОЛОГО-ІСТОРИЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ЧЕРЕЗ ЛІТЕРАТУРНІ
ТЕКСТИ «ОДЕСЬКОЇ КУХНІ» ЯК ФАКТОР ВПЛИВУ
НА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНТАЛЬНОСТІ**

Резюме

У статті аналізується еволюція «одеської кухні» в контексті соціокультурних історичних трансформацій. «Одеська кухня» розглядається, з одного боку, як культурний конструкт, який відображає цінності національної культури на рівні повсякденності; з іншого — як домінанта національної ментальності. У ході дослідження були використані методи психолого-історичної реконструкції, герменевтики, контент-аналізу, інтроспекції, інтерв'ювання та ін.

Ключові слова: «одеська кухня», національна кухня, національна культура, національна ментальність, метод психолого-історичної реконструкції.

Danilova H.

Candidate of psychological science, senior lecturer Odessa National Mechnikov university Institute of the innovation and postdiploma education, the chair of the social theories

Gerdeva A.

4rd year student of the direction «Social Work» Odessa National Mechnikov university Institute of the innovation and postdiploma education

PSYCHOLOGICAL AND HISTORICAL RECONSTRUCTION THROUGH LITERARY TEXTS «ODESSA KITCHEN» AS FACTORS INFLUENCING THE FORMATION OF THE NATIONAL MENTALITY

Abstract

The article analyzes the evolution of «Odessa kitchen» in the context of social and cultural historical transformations. «Odessa kitchen» is considered, on the one hand, as a cultural construct that reflects the values of national culture on the level of everyday life; on the other hand as a dominant national mentality. During the research, we used the method of psycho-historical reconstruction, the method of hermeneutics, the method of content analysis, of introspection, of interviews and others.

The object of research: «Odessa kitchen» as an element of national culture.

The subject of research: the study of the major trends and evolution «Odessa kitchen» using the method of psycho-historical reconstruction.

The theoretical significance of the study is to use the research results in the development of the conceptual foundation of the theory and practice of national and regional mentality and its components, as well as the development of recommendations of doing restaurant business in Odessa.

Practical significance: the introduction of research results in the activities of the city's restaurants, the Department of Social and Applied Psychology Odessa National University Mechnikov.

Thus, the theoretical and practical importance of this issue, the lack of its elaboration indicate the relevance of this study.

Key words: «Odessa kitchen», national kitchen, national culture, national mentality, the method of psycho-historical reconstruction.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2015

УДК 159.937:94:246.3:159.91

Данилова Е. С.

кандидат психологічних наук, старший преподаватель кафедр социальных теорий Института иновационного и последипломного образования Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
e-mail:helenmehmat1@rumbler.ru
ORCID ID 0000-0001-6151-0774

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКИЙ ЭФФЕКТ МОЛИТВЫ ПЕРЕД ИКОНОЙ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ БОГОСЛОВСКИХ И ЛИТЕРАТУРНЫХ ТЕКСТОВ В КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОМ И ХРИСТИАНСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Статья посвящена психотерапевтическому эффекту молитвы перед иконой и опосредованному восприятию иконы, т.е. восприятию через призму богословской и художественной литературы нового времени (вошедшего в историю, как период «расцерковления») в христианском пространстве. Выявлены и определены такие понятия, как функции иконы и христианская молитва. С этой целью нами были исследованы тексты богословских и художественных произведений отечественных авторов. В этих текстах человек является символом «живой иконы» согласно христианскому концепту. Определено главное предназначение иконы — быть посредником, своего рода медиатором, между человеком и Высшей Духовностью. Восприятие иконы — это «умозрение в красках», помогающее человеку в выстраивании диалога между самим собой и Богом как Высшей Абсолютной Духовной и Моральной Ценностью. Данное исследование обусловило главный вывод, что социальная перцепция иконы — индикатор духовного потенциала человека.

Ключевые слова: историческая психология, метод психолого-исторической реконструкции, икона, социальная перцепция, молитва, методы герменевтики, интроспекции, контент-анализа, синтеза и обобщения, метод индукции, системный анализ.

И все, о чем ни попросите в молитве, получите, если будете верить.

Матф. 21:22

Актуальность проблематики. Живя в XXI в., мы являемся свидетелями того, как наши современники снова начали обращаться к своим истокам, чтить традиции. Интерес к идейному национальному наследию, к великой украинской культуре и истории, к религиозной философии, духовной традиции прослеживается в ряде современных психологических исследований (И. Г. Белявский; И. М. Бушай; С. Д. Литвин-Киндратюк; О. Н. Лозовая; И. П. Маноха; В. П. Москалец; Э. А. Помыткин; В. А. Роменец; С. И. Симоненко; М.-Л. А. Чеча; В. А. Шкуратов и др.).

Социальная перцепция иконы реконструируется на основе психолого-исторической концепции И. Г. Белявского [1; 3], что позволяет рассматривать процесс восприятия иконы в историческом генезисе.

Християнство — не просто теорія, мировоззрення, не тільки моральне учиння, а нова життя, котра охоплює всі сфери людського быття: умственну, нравственну і духовну. Нельзя быть християнином, если нет внутренней убежденности в истине Христова учения. Нельзя им также быть, если не ставишь своей задачей исполнение нравственных заповедей Евангелия. Главная цель християнской жизни — это духовное Богообщение, стяжания Духа Божия.

Произведения культового искусства ученые-религиоведы и психологи чаще всего делят на две группы: 1) изображения Бога, сверхъестественных существ, их материализация — представление в таких формах, к которым можно обращаться во время культового общения; 2) художественные средства, которые выражают идейно-эмоциональное содержание культа — живописные, скульптурные и другие изображения религиозных сюжетов, культовые атрибуты, которые имеют художественную ценность [10, с. 70]. Но в понимании сущности и назначения культового образа в православии и католицизме имеются серьезные различия [10]. Так, Н. Ю. Раевская справедливо замечает, что согласно современным католическим представлениям изображение не являет божественную реальность, а только указывает на нее, оказывая психологическое воздействие на участников литургии [10]. Одновременно для православного верующего священное изображение, икона — это сакральный объект, что предполагает ее «обожение» и, тем самым, придание ей «священного» статуса в сознании верующего.

Очевидно, что в процессе историко-культурных трансформаций, на фоне изменения структуры и уровня религиозности населения, обеднения религиозного опыта личности (что особенно ярко наблюдается в эпоху модерна и постмодерна) социальная перцепция иконы приобретает разноуровневые характеристики и особенности. Последние указывают как на специфику религиозного восприятия разных возрастных и профессиональных групп, так и на уровень их духовности. Духовность всегда выступает как альтернатива хаосу.

Любой аспект сознания, так или иначе, связан с проблемой восприятия, и одним из первых мыслителей, реально ощутивших эту связь и попытавшихся выразить ее вербально, был Августин. Наиболее глубокие страницы августиновской эстетики посвящены осмыслению того, что сегодня мы называем психологией восприятия. Проблему чувственного восприятия он рассматривал на примере зрительного восприятия как наиболее совершенного и духовного в человеке. Введение волевого момента в процессе чувственного познания является оригинальной находкой Августина [5]. Внимание или направленность души организует процесс зрительного восприятия, объединяя предмет и сам процесс зрения. По окончании этого процесса образ предмета из «чувства» передается в память, где он хранится долгое время. Августин приходит к выводу, принципиально важному для методологии нашего исследования: чувственное восприятие — это сложный психофизиологический процесс, происходящий не механически, но при активном действии всех духовных сил человека. Особый интерес

такая расстановка представляет для эстетического восприятия. Таким образом, выделяются основные этапы: «художник — произведение — субъект восприятия».

Объект исследования. Феномен и психотерапевтический эффект молитвы перед иконой.

Предмет исследования. Психотерапевтический эффект молитвы перед иконой через призму богословских и литературных текстов.

Согласно концепции И. Г. Белявского, именно изучение текстов художественной литературы позволяет реконструировать историческую эпоху [3]. Иконопись — особая знаковая система, ставшая языком Церкви (Священное Писание можно рассматривать как Икону, написанную словами, а Икону — как Священную Историю, изображенную линиями и красками).

Методы исследования: метод герменевтики, метод психолого-исторической реконструкции, метод интроспекции, методы контент-анализа, синтеза и обобщения, метод индукции и системный анализ.

Практическое значение исследования состоит в том, что выявленные основные закономерности восприятия иконы в процессе молитвы могут быть использованы для повышения эффективности индивидуального подхода во время консультативной работы. «У каждого человека бывают мгновения, когда его существо невольно устремляется ввысь в молитвенном порыве. Трагические переломы жизни, трепет души, охваченной творческим подъемом или соприкоснувшейся с красотой, — все это может пробудить ту силу, которая поднимает нас к Богу в мольбе, благодарении, радости» [11]. Христианская молитва — это связь, основанная на союзе между Богом и человеком во Христе. Она — действие Бога и человека; она проистекает от Духа Святого и от нас, полностью направленная к Отцу, в соединении с человеческой волей Сына Божиего, ставшего Человеком. Таким образом, молитвенная жизнь — это постоянное и естественное пребывание в присутствии Трисвятого Бога и в общении с Ним. Человек, которого Бог «увенчал славою и честью» (Пс 8: 6), способен вслед за ангелами познать, «как величественно имя Господа по всей земле» (Пс 8: 2). Даже после того, как вследствие греха человек утрачивает подобие Богу, он остается носителем образа Творца. Согласно христианской концепции и нашим исследованиям человек это — «Живая Икона» [6].

Немаловажным является понимание того, какие функции выполняет икона в христианском пространстве. Ознакомимся с главными функциями.

Догматическая функция иконы определяет характер следующей функции — вероучительной — «как веровать», как понимать тот или иной христианский догмат, то или иное евангельское событие.

Антропологическая функция. Христианская антропология основывается на сотворении человека по образу и подобию Божию (Быт. 1:26). Слово «икона» встречается уже в первой главе Священного Писания: «И рече Бог: сотворим человека по образу Нашему...» (Быт. 1:26). В Новом Завете слово «икона» неоднократно употребляется по отношению к воплотившемуся Слову.

Богословская функция — обобщает и фокусирует в себе предыдущие функции, прежде всего догматическую, вероучительную, познавательную, богослужебную, антропологическую и литературную.

Познавательная функция делится на два аспекта: 1) информативно-повествовательный, 2) собственно познавательный, гносеологический.

Богослужебная функция. Эта функция иконы проявляется также в двух аспектах: 1) икона в богослужении и 2) богослужение как икона.

Напоминательная функция. В этой функции можно выделить два аспекта: 1) онтологический и 2) психологический. Одной из важных христианских добродетелей является память о Боге. Человек должен жить, сознавая постоянное присутствие Божие.

Эстетическая функция. В этой функции можно выделить два аспекта: 1) эстетика иконы и эстетическое воздействие иконы на человека и 2) икона как основа и стимул формирования новых эстетических понятий и терминов. «Икона больше, чем искусство», — утверждает Е. Трубецкой. Ссылаясь на Артура Шопенгауэра, Трубецкой напоминает: «с высочайшими особами не принято первыми начинать разговор, надо ждать, пока они сами соблаговолят заговорить с вами». При виде образа Спасителя, Богородицы или святого рождается чувство расстояния, которое существует между грешным человеком и храмовым образом. Эту дистанцию можно преодолеть только на духовном пути покаяния и молитвы. Иконописные изображения своим художественным исполнением, воздействуя на человека, будят в нем не только нравственные, но и эстетические чувства и эмоции; красота икон привлекает человека к созерцанию.

Посредническая функция. В понимании иконы как посредника есть также два аспекта: 1) онтологический и 2) психологический.

Апостол Павел в Послании к Тимофею пишет: «Един Бог, един и посредник между Богом и человеками, человек Иисус Христос» (1Тим. 2:5). Апостол не случайно подчеркивает в этих словах вочеловечение Христова, принятие им образа человеческого, плотского, потому что только благодаря этому Он стал Посредником. Икона же есть онтологичный образ Посредника. Антиномичное богочеловеческое двуединство иконы делает ее границей между двумя мирами — видимым и невидимым. Эта функция тесно смыкается со свидетельской, напоминательной, молитвенной и чудотворной функциями. Поклонение в идеале может и должно привести к контакту с Высшей Духовностью и к ее мистическому постижению [7].

В стихотворении М. Ю. Лермонтова «Молитва» икона выступает в роли посредника между молящимся и Богородицею:

«Я, Матерь Божия, ныне с молитвою
Пред твоим образом, ярким сиянием,
Не о спасении, не перед битвою,
Не с благодарностью иль покаянием» [9, с. 85].

Священно-эмоциональная функция. Икона должна укреплять веру в человеке. Материальные изображения не являются самоцелью; их духовно-символическая направленность и дает человеку эту пищу, они становят-

ся важным средством для постижения Божественного, для возвышения к нему.

Молитвенная функция. Наиболее понятная современному человеку. Можно выделить в этой функции два аспекта: 1) молитва перед иконой и 2) молитва, молитвенный текст как вербальная икона. Главная функция иконы — молитвенная. Икона дает человеку онтологичное чувство реального присутствия Божия и реального Богообщения. Молитвенное почитание, которое человек воздает иконе, относится не к дереву и краскам, не к произведению искусства, а восходит к Первообразу. «Честь, воздаваемая образу, восходит к Первообразу», — приводит слова св. Василия Великого прп. Иоанн Дамаскин. Свою молитвенную функцию икона выполняет и в храме, и в доме, и в пути.

Другой аспект проблемы состоит в иконичности самой молитвы. Молитва есть общение и единение человека с Богом. Св. Иоанн Лествичник: «Молитва» — от слова «молвить», разговаривать с кем-то, общаться. То есть молитва — это общение с Богом. Для того чтобы наша жизнь все больше проникалась атмосферой молитвы по мнению отцов церкви, люди не должны ограничиваться лишь тем временем, когда стоят в храме, дома перед иконами или сидят, раскрыв Писание. Какие же существуют виды и способы частой молитвы?

Первый способ упражнения в частой молитве — это мысль о Боге. Когда какой-то человек покорил нас и внушил любовь к себе, наша мысль постоянно обращается к нему. Точно так же бывает с тем, кто покорен любовью к Богу. Он, по выражению Псалмов, радуется, когда «вспоминает о Боге» (ср.: Пс 42 (41): 5; 105 (104): 3—5). Эта мысль о Боге имеет несколько аспектов. Во-первых, человек начинает думать об отношении к Нему, исполненный доверием и благодарностью, испытывая чувство покаяния.

Во-вторых, начинает задумываться о Боге в свете Откровения, размышляя о Его величии благости и любви к Человеку. И, наконец, человек, думая о Всевышнем, встает перед вопросом: что сделать, чтобы исполнить Его волю. По слову Христову: «Не ищу Моей воли, но воли пославшего Меня Отца» (Ин. 5:30). Чистая мысль всегда рискует стать безличной и абстрактной. Мы знаем на опыте (и психология напоминает нам об этом), что, будучи воплощена в речь, наша мысль уточняется и конкретизируется. Слово приводит в действие другие внутренние механизмы, способствуя более глубокому участию человека в молитве. Именно поэтому для нас важна беседа с Богом. Мы можем говорить с Ним обо всем, что нас волнует: о нашем отношении к Нему и к окружающим людям. Станем благодарить Его, просить Его, выражать Ему свою любовь. В нас должна укорениться привычка обращаться к Нему как к Отцу, Сыну и Святому Духу, тогда наша молитва будет не абстрактной, а приобретет характер беседы «лицом к лицу» (см.: Исх. 33:11). Для чего просить, раз «знает Отец» (см.: Мф. 6:8)? Тут — наш сознательный поворот к Богу, смирение, чувство связи и зависимости, кроме того — важность «выговаривания», «общения» (о. А. Ельчанинов) (цит. по: [8]).

Современный человек настолько вовлечен во внешнюю деятельность, что она парализует дух, по мнению о. Александра Меня. Периодическая отрешенность и самоуглубление могут стать решающим фактором нашей духовной жизни. «И все, о чем ни попросите в молитве, получите, если будете верить» (Матф. 21:22).

Проанализировав литературные тексты, где описывается икона и молитва перед ней, можно сделать вывод: икона вербализуется в Словесный Образ. Анализ результатов позволяет заключить, что на первый план выходит чувственное восприятие сакрального объекта. Писателей расцерковленного периода больше волнует описание чувств героев, нежели молитвенное обращение к сакральному образу.

Выделены три основных подкатегории:

Таблица

Социальная перцепция иконы через литературный текст, %

	Описание молитвы перед иконой	Описание чувств героя — самодialog	Отклик иконы на молитву героя
17–18 ст.	17 %	14 %	8 %
19–20 ст.	10 %	20 %	2 %

Итак, человек — носитель иконического образа. В процессе молитвы икона помогает человеку соработничать с Богом, достичь не только умиления, но и ощущения прощения и получения благословения на все дела и начинания.

Выражаясь современным языком, человек получает духовно-моральное удовлетворение, что дает, в свою очередь, «толчок» к осознанию не только себя но и Божественного Замысла. В идеале иконический образ человека сливается с Образом Создателя и на какой-то миг человеческая душа парит, одновременно плачет, проходя процесс катарсиса, и неумолимо «рвется к Богу». Психотерапевтический эффект может быть полностью достигнут в случае, если человек, выйдя из состояния молитвенного собеседования, прочувствовал ощущение очищения, прощения и отклика на слезную просьбу. Так в Романах М. Булгакова «Белая гвардия» [4] ярким и многогранным художественным языком описана молитва Елены.

Текст романа свидетельствует, что Турбины — религиозная семья, где придерживаются православных обрядов и традиций. В силу жизненных обстоятельств Елена становится духовной матерью своей семьи. Она единственная, кто не отчаивается в критических ситуациях. Молитва Елены ярко демонстрирует восприятие иконы самим автором через главную героиню.

Булгаков воспринимает икону как «окно в мир горний» [12]. Героиня молится перед иконой, и мир «горний» предстает в ее видении. «Золотая Елена» молится перед Золотой Богородицей, матерью-заступницей всего человечества. Глаза, на которые автор обращает особое внимание, — это «зеркало души» Елены. Глаза Богородицы на иконе — «зеркало» Души Мира Софии, Премудрости Божьей. «Глаза ее стали приветливыми. Голо-

ва, наклоненная набок, глядела на Елену» [4, с. 282]. Именно зрительное восприятие Еленой иконы сыграло решающую роль. Во встрече взглядов Елены и Богоматери автор символично показывает встречу двух миров: мира «дольного» и мира «горнего».

М. Булгаков показал, по сути, духовное прозрение: икона психологически воздействует на молящуюся женщину. Елена, созерцая изображение Богоматери, растворяется в нем. Автор описывает отклик иконы на молитву («Богоматерь улыбнулась...») и воздействие, оказанное на главную героиню иконой Богоматери. Елена сопереживала, и в силу этого сопереживание становится связью между Еленой и изображением Богоматери. В том месте, где переживание видело глухой тупик, молитва распаивает окно в материальные обстоятельства жизни, в которые может входить сам Бог. И потому максима синергичной психотерапии такова: на место переживания должна встать молитва. Таким образом, икона, являясь посредником между молящимся человеком и Высшей духовностью, стимулирует и дает положительный психотерапевтический эффект.

Художественная литература запечатлела в слове и образе религиозный опыт человека и светлый, и темный, и спасительный, и опасный для души. Опыт веры и опыт безверия. Человек, в первую очередь, — существо, имеющее внутренний мир, духовность, свою судьбу и обращенность к высшим ценностям. Учитывая образ жизни человека XXI века, особенно живущего в крупном городе в непрерывном состоянии on-line, проанализировать непосредственное влияние моленного образа на конкретные факты в жизни человека практически не представляется возможным. Сколько времени готов потратить современный человек, чтобы предаться молитвенному предстоянию перед иконой? А ведь молитва — это ключ к изменению внутреннего состояния, то есть к преобразению человека, так считали Отцы Церкви. Мы пришли к выводу, что икона является посредником, своего рода медиатором между человеком и Высшей Духовностью. Восприятие иконы это «умозрение в красках», помогающее человеку в выстраивании диалога между самим собой и Богом как Высшей Абсолютной Духовной и Моральной Ценностью. Данное исследование обусловило главный вывод, что социальная перцепция иконы — индикатор духовного потенциала человека. Известно, что еще ни одна страна ни в одну эпоху не выходила из кризиса благодаря лишь только экономическим обстоятельствам. Не секрет, что в основе государственной и экономической деятельности лежит определенная психокультура (в данном исследовании христианская), которая нуждается не только в ответе на риторический вопрос «Что делать?», но и на вопрос: во имя чего жить и зарабатывать деньги? Осознание такой психокультуры как фактора деятельности и намечает антикризисный вектор возрождения духовности, указывает ориентиры к берегу спасения.

Список использованных источников и литературы

1. Белявский И. Г. Исповедь пасынка века и немного исторической психологии / И. Г. Белявский, А. Н. Кишинская. — Одесса: ОКФА, 1997. — 472 с.
2. Библия / Русская православная церковь; Синодальный перевод. — М.: Российское библейское общество, б.г. — 292 с.
3. Білявський І. Г. Соціальна перцепція: навч. посібник до спецкурсу. — Одесса: Астропринт, 2000. — 116 с.
4. Булгаков М. Избранное /М. Булгаков. — М.: Худ. лит. 1988. — 749 с.
5. Бычков В. 2000 лет христианской культуры / В. Бычков — СПб.: Университетская книга: УРАО, 1999. — Т. 1. — 574 с.; Т. 2. — 527 с.
6. Данілова Е. С. Людина — «жива ікона» / Е. С. Данілова // Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Психологія. — Одеса, 2006. — Том 11. Випуск 11. — С. 4.
7. Кашменский О. С. Систематический свод учения св. отцов Церкви о душе человеческой /О. С. Кашменский. — Вятка, 1860–1865.
8. Лепяхин В. Икона и иконичность / В. Лепяхин. — СПб.: Университетская книга, 2002. — С. 220.
9. Лермонтов М. Ю. Сочинения / М. Ю. Лермонтов. — М.: Прогресс, 1986. — 321 с.
10. Раевская Н. Ю. Священные изображения и изображения священного в христианской традиции: дис. ... канд. филос. наук: 09.00.13. — Санкт-Петербург, 2006. — 205 с.: ил. РГБ ОД, 61 07–9/40.
11. Серафим (Роуз, отец). Православие и религия будущего / Серафим (Роуз, отец). — Волгоград: Православная книга, 1991. — 197 с.
12. Флоренский П. Иконостас. — М.: Просвещение, 1994. — С. 200.

References

1. Beljavskij I. G. Confession of stepchild of century and a bit historical psychology. — Odesa, 1997. — 472 p.
2. Bible / is the Russian orthodoxy church; Synod translation. — М.: Russian biblical society, — 292 p.
3. Beljavskij I. G. Social perception: train aid to the special course. — Odesa: Astroprint, 2000. — 116 p.
4. Bulgakov M. Select / М. Bulgakov. — М.: Thin. лит., 1988. — 749 p.
5. Bychkov V. 2000 of christian culture / В. Bychkov. — SPb: University book: УРАО, 1999. — Т. 1. — 574 p.; Т. 2. — 527 p.
6. Danilova H. A man is the «Living icon»/ H. Danilova// Announcer Odesa National Mechnikov University. Psihologi. Tom 11. Producing 11. — Odesa, 2006. — P. 4.
7. Kashmensky O. S. Systematic vault of studies st. fathers of Church about the soul of human / O. S. Kashmensky. — Viatka, 1860. — 1865.
8. Lepahin V. Icon and iconichnost / V. Lepahin — SPb: the University book, 2002. — P. 220.
9. Lermontov M. Compositions / М. Lermontov. — М.: Progress, 1986. — 321 p.
10. Raevskaia N. Sacred images and image sacred in christian tradition: dis. ... cand. philos. sciences : 09.00.13. — Saint Petersburg, 2006. — 205 p.: silt. ODES, 61 07–9/40.
11. Seraphim (Rose, father). Orthodoxy and religion of the future / are Seraph (Rose, father). — Volgograd: the Orthodox book, 1991. — 197 p.
12. Florensriy P. Iconostasis. — М.: Education, 1994. — P. 200.

Данілова О. С.

кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри соціальних теорій Інституту інноваційної та післядипломної освіти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНИЙ ЕФЕКТ МОЛИТВИ ПЕРЕД ІКОНОЮ СКРІЗЬ ПРИЗМУ БОГОСЛОВСЬКИХ ТА ЛІТЕРАТУРНИХ ТЕКСТІВ В КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОМУ ТА ХРИСТІАНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Резюме

Стаття присвячена психотерапевтичному ефекту молитви перед іконою і опосередкованого сприйняття ікони, тобто сприйняттю через призму богословської та художньої літератури нового часу (що увійшов в історію, як період «расцерковлення») в християнському просторі. Виявлено та визначено такі поняття, як функції ікони та християнська молитва. З цією метою нами були досліджені тексти богословських і художніх творів вітчизняних авторів. У цих текстах людина є символом «живої ікони» згідно з християнським концептом. Визначено головне призначення ікони — бути посередником, свого роду медіатором, між людиною і Вищим Духовним. Сприйняття ікони — це «умогляд у фарбах», що допомагає людині у вибудовуванні діалогу між самим собою і Богом як Вищим Абсолютним Духовним і моральними цінностями.

Ключові слова: історична психологія, метод психолого-історичної реконструкції, Ікона, соціальна перцепція, молитва, методи герменевтики, інтроспекції, контент-аналізу, синтезу і узагальнення, метод індукції, системний аналіз.

Danilova H.

candidate of psychological science, senior lecturer Odessa National Mechnikov University, Institute of the innovation postdiploma education, the chair of the social theories

PSYCHOTHERAPEUTIC EFFECT OF PRAYER BEFORE THE ICON THROUGH THE LENS OF THEOLOGICAL AND LITERARY TEXTS IN CULTURAL HISTORICAL AND CHRISTIAN SPACE

Abstract

Relevance of a perspective. Living in the XXI century, we are witnesses of how our contemporaries started over again to address to the sources, to honor traditions. Interest in ideological national heritage, in great Ukrainian culture and history, in religious philosophy, spiritual tradition grows. Christianity — not simply the theory, outlook, not only the moral doctrine, and new life which covers all spheres of human life: intellectual, moral and spiritual.

The object of research: A phenomenon and psychotherapeutic effect of a prayer before an icon.

The subject of research: Psychotherapeutic effect of a prayer before an icon through a prism of theological and literary texts.

This research is sanctified to the psychotherapy effect of prayer before an icon and mediated perception of icon, i.e. to perception through the prism of theological and artistic literature of new time in christian space. Such concepts as functions of icon and christian prayer are educed and certain.

To that end, texts of theological and artistic works of home authors were investigational by us. In these texts a man is the symbol of «living icon» according to christian conception. Main destiny of icon is certain to be a mediator, the family by a neurohumor, between a man and Higher Spirituality. Perception of icon this «speculation in paints» helping a man in lining up a dialogue between by a soba and by God as Higher Absolute Spiritual and Moral Value. This research stipulated a main conclusion, that Social perception of icon is an indicator of spiritual potential of man.

Key words: historical psychology, method of psychology historical reconstruction, icon, social perception, prayer, methods of hermeneutics, introspection, content is an analysis, synthesis and generalization, method of induction, analysis of the systems.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2015

УДК 159.923

Заграй Л. Д.

доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри соціальної психології
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника»
e-mail: todoriv_larisa@i.ua
ORCID ID 0000–0003–2823–8179

ПОШУК ІДЕНТИЧНОСТІ У ПЕРІОД СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У статті розглянуто проблему формування ідентичності у період системних змін, криз і трансформацій. Актуалізовано питання ролі культурних текстів у самоідентифікаційних процесах особистості. Висвітлено процес самоідентифікації в період криз і трансформацій, який ґрунтується на переінтерпретації цінностей, схем, які транслюються у культурі, суспільстві, групі. Визначено поняття персональної та соціальної ідентичності на основі яких розкрито специфіку формування ідентичності у період суспільних змін.

Ключові слова: самоідентифікація, ідентичність, персональна ідентичність, соціальна ідентичність, інтерпретація, криза, молодіжна субкультура.

У період змін і трансформацій, які відбуваються на сьогоднішній день із людством, особливої актуальності набувають питання орієнтирів, схем, за якими цивілізації потрібно розвиватися далі. Плюралізм ідей, ідеологій, методологій, які не мають кордонів і меж, і легітимізуються постмодернізмом, особливо загострюють проблему самовизначення як особистості, так і культури, суспільства в цілому. Тому особливо гостро перед науковцями постає проблема дослідження впливу таких тенденцій на розвиток особистості, її самовизначення, пошук ідентичності у непростому суперечливому світі.

Людина, як тільки приходить у світ, стає невід'ємною частиною культури, складної системи, в якій існують свої правила, закони, норми, що зафіксовані у різних культурних текстах і відображають соціокультурний досвід. Перед нею виникає завдання облаштуватися у ньому, засвоїти основні соціокультурні схеми, які створюються, підтверджуються та відтворюються у процесі міжособистісної взаємодії. Іншими словами, людина залучається до процесу соціалізації в ході якого відбувається засвоєння соціокультурного досвіду. У процесі соціалізації відбувається інтеріоризація, засвоєння моделей поведінки, цінностей, норм, які транслюються у суспільстві, культурі, спільноті, що й визначає формування ідентичності особистості. Людина намагається перейняти їх, перевести у власні характеристики, стати подібною до інших людей, які існують поруч. Одночасно вона намагається усвідомити себе, свою своєрідність, неповторність, відчуття самототожності, відштовхуючись від порівняння з тими, хто її оточує. Означений процес і є процесом самоідентифікації особистості — уподібнен-

ня, встановлення тотожності (з соціумом і з собою), усвідомлення себе як подібного до інших і одночасно як унікальну індивідуальність. Однак виникає запитання. Яким чином відбуваються процеси самоідентифікації, коли існують суперечності між суспільними нормами, відбувається знецінювання, руйнування культурних схем, стереотипів. Тому **мета статті** — розкрити особливості пошуку ідентичності, ідентифікаційних процесів в умовах суспільних змін та нестабільності.

Самоідентифікація розгортається як ототожнення себе з іншою особою, групою, спільнотою, культурою в цілому або включення в образ «Я» окремих їх якостей. У цьому процесі запозичуються не лише моделі поведінки взірця для наслідування, а й виникають передумови для формування певних особистісних структур того, хто уподібнює себе до взірця, а саме: ідеалів, ціннісних орієнтацій, світоглядних уявлень, інтересів тощо. Часто цей процес веде до повного злиття «Я» з образом Іншого або за принципом бажаного доповнення своєї особистості певними якостями, що притаманні Іншому. Таке тлумачення самоідентифікації дозволяє вести мову про наявність персональної і соціальної ідентичності.

Персональна ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду, що зумовлює тотожність самому собі. Персональну ідентичність слід розглядати як результат інтеграції «Я», що не зводиться до простої суми ідентифікацій, набутих у дитинстві. В інтеграційних процесах «Я» провідна роль належить рефлексивним механізмам самосвідомості, які й забезпечують так необхідну для особистості цілісність «Я». Завдяки рефлексії індивід інтерпретує певні соціальні норми, надає їм особистісного смислу, набуваючи відповідного життєвого досвіду, здійснює так зване «фільтрування» образів, моделей ідентифікації, які циркулюють у міжособистісному просторі людини, та створює авторські, що й забезпечує особистості унікальність та неповторність. Однак це відбувається при умові розвитку рефлексії, інтерпретативної компетентності (здатності інтерпретувати взірці ідентифікації, надавати їм особистісного смислу).

Рефлексивність притаманна лише людині і з'являється така особливість тільки на тому етапі її розвитку, коли вона здатна побачити себе, своє «Я» зі сторони, а це припадає на дошкільний вік. Рефлексуючи з приводу власних якостей, характеристик, спроможностей і обмежень, цілей і домагань, людина поступово набуває рефлексивного досвіду [2]. Рефлексивний досвід передбачає здатність людини долати егоцентризм, враховувати точку зору іншої людини, що сприяє налагодженню взаєморозуміння та збагачення «Я», відчувати внутрішній світ іншого, приймати ролі інших, їхні соціальні настанови, що дозволяє прогнозувати реакції цих інших, прилаштовуючись до майбутніх оцінок, проектувати на інших свої бажання, почуття, думки, створювати особисті теорії, вести внутрішній діалог, що пов'язує в єдине ціле різні елементи життя.

Юність вважається найбільш сприятливим періодом, коли рефлексивний досвід дозволяє створювати картину життя, конструювати «Я», моделювати ідентичність. Протягом життя людина реконструює, наповнює

новим змістом «Я». Хоча як зазначають дослідники, що з віком, у старості рефлексивна здатність починає знижуватися.

Соціальна ідентичність тлумачиться як почуття органічної приналежності індивіда до групових, культурних норм, ідеалів, стандартів. Іншими словами, це усвідомлення особистістю тих характеристик, завдяки яким вона категоризує світ на схожих і несхожих на себе. Соціальна ідентичність передбачає гендерну, що ґрунтується на гендерній самоідентифікації людиною себе як чоловіка чи жінки; етнічну, тобто самоідентифікація себе як представника певного етносу, релігії, мовної групи, регіональної субкультури; ідентичність членства у формальних та неформальних об'єднаннях; професійну, що спирається на різні ролі ідентичності, які стосуються роботи; політична ідентичність, що передбачає самоідентифікацію відповідно до певних моделей конкуренції та влади.

Згідно з теорією соціальної ідентичності А. Тешфела особистість, що набуває соціальної ідентичності, має диференціювати соціальні об'єкти на такі, з якими вона себе ідентифікує, і такі, що не мають до неї стосунку [6]. Усвідомлення свого групового членства реалізується послідовно: спочатку відбувається соціальна категоризація, коли людина усвідомлює, що соціум складається з різних груп; далі йде соціальна ідентифікація, коли з усіх груп обирається та, до якої людина себе відносить; і нарешті, набувається соціальна ідентичність як повне усвідомлення своєї приналежності до даної групи.

Однак персональну та соціальну ідентичності потрібно розглядати в їх єдності, оскільки особистість повинна відчувати, що її персональна ідентичність є значущою для групи, суспільства, культури, має соціальне значення і відбиває групову ідентичність. Актуалізація персональної ідентичності подавляє соціальний полюс самокатегоризації, знижуючи кількість ролевих, стереотипних самовиявів, і, навпаки, актуалізація соціальної, групової ідентичності гальмує настанови і поведінку, що зумовлена особистісним рівнем самокатегоризації. Яскравим проявом соціальної ідентичності є прототипова поведінка, яка визначається груповими нормами, стереотипами, стандартами, що створюються та транслюються у певній групі, спільноті, культурі.

Процес становлення соціальної ідентичності завершується приписуванням особистістю засвоєних норм і стереотипів своїх соціальних груп, які набувають статусу внутрішнього регулятора її соціальної поведінки. Однак слід пам'ятати, що особистість як правило, належить не до однієї, а до більшої кількості малих і великих соціальних груп. Внаслідок цього виникає взаємовплив тих цінностей, норм, стереотипів поведінки, які прийняті в цих групах. Часто такі норми в силу зовнішніх обставин є суперечливими, і людина змушена робити внутрішній вибір. Вибір буде більш конструктивним у тих людей, які здатні інтерпретувати, рефлексувати та створювати синтезовані моделі для самоідентифікацій, які є індивідуальними і відбивають характеристики персональної ідентичності.

Особистість завжди намагається зберегти свою позитивну ідентичність, оскільки це дозволяє їй сприймати світ як більш стабільний. Формуючи

позитивну ідентичність, вона постійно порівнює свою групу з іншими, розширюючи таким чином свої уявлення про світ в цілому. У тому випадку, коли особистість виявляється у групі, яка не задовільняє її інтереси, є низькостатусною, втрачає свою референтність для неї, тоді спрацьовують різні стратегії, спрямовані на збереження позитивної соціальної ідентичності, зокрема: індивідуальна мобільність, яка передбачає вихід із низькостатусної групи і пошук високостатусної; соціальна творчість, що полягає в переоцінюванні самих критеріїв, за якими здійснюється порівняння; соціальна конкуренція як пряме приписування бажаних характеристик своїй групі і протиставлення їх групі порівняння [6]. Вибір тієї чи іншої стратегії значною мірою визначається рівнем розвитку персональної ідентичності, її рефлексивності, інтерпретативної компетентності. Дві перших стратегії є більш конструктивними, що стимулюють відповідну поведінкову активність та зростання саморозуміння, які сприяють розвитку персональної і соціальної ідентичності. Стратегія соціальної конкуренції є актуальною для стереотипних людей, які спрямовані переважно на підтримку позитивної соціальної ідентичності, стабільних уявлень про себе. Такі люди надають перевагу тим партнерам по спілкуванню, взаємодії, які підтверджують їх власні погляди на себе. Хоча сучасні дослідники вказують на наявність у людини двох основних типів мотивів, що пов'язані з «Я» і визначають його сталість [2]: мотив самопідсилення, спрямовуючий процес реальної взаємодії з мікросоціальним оточенням з метою отримання зворотнього зв'язку і підтримки актуального «Я»; мотив самопізнання, спрямовуючий внутрішню активність людини і відображаючий бажання визначеності у знаннях про себе, в тому числі і за рахунок відкриття в собі нових сторін. Відповідно до цього людина скоріше буде вибирати тих партнерів, які бачать її такою ж, як вона сама себе бачить. Крім того, людина прагне до підтвердження тільки тих самохарактеристик, в яких максимально впевнена. Невідповідність між наявними уявленнями про себе і новими знаннями призводить до когнітивного дисонансу. Причому чим нижчий рівень самооцінки, тим більший дисонанс.

К. Герген виділяє три стратегії захисту «Я» у таких ситуаціях: знецінювання негативного зворотнього зв'язку, дискредитація джерела інформації; підкріплення значимої частини «Я», яка мала позитивний характер; ігнорування інформації, яка б суперечила уявленням про себе [4].

Одним із найскладніших у процесах самоідентифікації особистості є питання про зміну ідентичності, її стабільність та мінливість. Особливого загострення питання зміни ідентичності набуває у період системних перетворень, потрясінь, коли ускладнюються або й взагалі руйнуються механізми соціальної регуляції, відбувається дестабілізація соціального життя, спостерігається ціннісно-нормативна криза суспільства. Криза полягає не стільки у відсутності соціальних норм і цінностей, скільки в їх суперечливості. Процеси ідентифікації у таких умовах часто настільки ускладнені, що набувають форми кризи індивідуальної ідентичності.

Прискорення темпів соціальної динаміки, перетворення старих і виникнення нових соціальних структур, переінтерпретація соціальних цінностей

і ідеалів неминуче задають нові траєкторії самоідентифікації особистості, формування ідентичності. Одночасно виникає і криза колективної ідентичності, сутністю якої є зменшення ідентифікації індивідів з колективною реальністю, яку раніше вони підтримували. Виникає на цьому тлі і суспільний феномен «негативної ідентичності», коли людина сама себе відносить до «ошуканих», «знедолених» тощо.

Серед найбільш небезпечних наслідків таких криз називають втрату передбачуваності поведінки суб'єктів, зростання пасивності, або навпаки — гарячкової активності, агресії, гніву, що є закономірним результатом стану дезорієнтації, тривоги, страху в якому знаходиться людина. У такі періоди адаптивність особистості буде залежати від рівня розвитку її персональної ідентичності, яка є внутрішнім «стрижнем», що є опорою для самовизначення.

Як зазначає Дж. Марсія [5], в залежності від того, як особистість проживає кризу, якими керується цінностями та переконаннями, можна окреслити типи ідентичності людини: 1) дифузна ідентичність, що характеризується відсутністю у людини професійних, сімейних та інших моделей свого майбутнього та невеликою готовністю до самостійних життєвих рішень; 2) передбачена ідентичність, коли рішення з приводу майбутнього відбувається під впливом оточення, а не внаслідок рефлексії; 3) мораторій, коли людина знаходиться у кризовому стані і відкладає на невизначений термін важливі життєві рішення; 4) реалізована ідентичність, коли внаслідок переживання кризи ідентичності нові життєві рішення приймаються усвідомлено і самостійно.

Сучасні соціологічні дослідження в Україні свідчать, що процес набуття інституціональної ідентичності, визнання своєї громадянської належності до держави Україна відбувається досить непросто. Особливо ці процеси є складними у східних регіонах України, аж до масового заперечення ідентифікації. Дослідники зафіксували, що така невпевнена ідентифікація супроводжується відчуттям проживання «не вдома».

Для особистостей в період перетворень, зламів у суспільстві, що є насамперед зламом їхнього особистісного життя, а сприйняття і оцінка перетворень, що відбуваються, зумовлюється тим, наскільки успішно особистість трансформує свій світ, своє «Я». Йде мова насамперед про ту частину їхнього «Я», де зосереджені уявлення людини про своє становище як члена суспільства, про особистісне світосприйняття з огляду людини як члена великої соціальної спільноти — держави, нації, етносу тощо. Особистість і реальність, що трансформуються, перебувають у досить опосередкованих стосунках між собою. Оскільки людина безпосередньо бачить далеко не всі різноманітні реалії нового життя, а зазнаючи негативних впливів, не може усвідомити їхніх причин. Оцінки ситуації ґрунтуються на поєднанні особистісного досвіду та інформації, яку особистість отримує через засоби масової інформації, через спілкування з іншими людьми. Крім того, людина знаходиться під впливом особистісних настанов, стереотипів, які визначають її погляд на ситуацію. Це може призводити до суттєвих викривлень у свідомості картин реального світу, образів ідентифікації. Людина у та-

кий спосіб створює власну модель ідентифікації, картину світу, яка може зовсім не відповідати реальності, або шукає іншу реальність за межами свого суспільства, культури. Саме такі тенденції спостерігаються сьогодні у молодіжному середовищі.

Однією із ключових в умовах соціальної нестабільності для особистості є проблема збереження цілісності «Я» та її адаптації до умов суспільно-політичної чи соціальної криз. Різні підструктури «Я» по-різному підпадають під негативний вплив фруструючих факторів. Особливо зазнають змін такі базові підструктури «Я» як «реальне Я» (те, яким суб'єкт бачить себе у теперішньому), «потенційне Я» (те, яке може актуалізуватися за умови суттєвих змін), «динамічне Я» (ідентифікація з ідеалами, уявлення про бажані статуси, ролі, домагання), «ідеальне Я» (те, ким індивід повинен би стати виходячи із соціально схвалених норм, що мотивують тенденції розвитку особистості).

Саме остання іпостась «Я», як правило, пов'язана з нормативною системою кризового суспільства і тому зазнає найбільш інтенсивного негативного впливу. Це стан фруструючих очікувань, коли суспільство декларує цілі, що породжують певні очікування, в той же час воно не може дати засоби для реалізації цих цілей. Такий стан характерний для сучасної молоді людини, яка багато чує про конституційні гарантії, права і водночас стає перед реальною загрозою почати своє доросле життя непотрібною суспільству. Тому молоді люди обирають дезадаптивну стратегію, пов'язану з намаганням особистості зберегти недоторканим «ідеальне Я» за рахунок модифікації «динамічного Я» та «актуального Я». Вони намагаються знайти бажані для себе статуси, ролі. Ця поведінкова стратегія не випадково досить поширена сьогодні у суспільстві.

Слід мати на увазі, що сучасному періоду суспільної кризи передувала хронічна фруструюча ситуація, що відтворювалася протягом десятиліть. Люди безперервно відчували на собі вплив стресогенних факторів, що призводило до зниження рівня самоповаги, посилення відчуття особистісної некомпетентності, моральної регресії. Такі негативні тенденції певною мірою компенсувалися завдяки ідентифікації з суспільно заданими ідеалами, образами, що насаджувалися ЗМІ. Тому можна припустити, що більшість населення навряд чи змогла уникнути кризи ідентичності.

Ознакою переживання кризи ідентичності в українському суспільстві є те, що певна частина, а можливо й значна, намагалася відновити свою внутрішню ідентичність, протиставляючи її тій системі цінностей, якої вона принципово не сприймає. Такі процеси ідентифікації спостерігаються і серед сучасної молоді, яка обирає цінності, ідеали, норми, моделі із різних культур, субкультур, що є протиставленням до традиційних цінностей, циркулюючих у суспільстві. Проте деякі психологи зазначають, що це не конструктивний шлях пошуку ідентичності, оскільки зберігається залежність молоді людини від того, що вона енергійно заперечує, заважаючи водночас побудові системи позитивних життєвих орієнтирів. Хоча пошук молодими людьми моделей ідентифікації в інших культурах, субкультурах це не зовсім деструктивний процес, при умові, коли індивід не просто

засвоює чужі культурні схеми, але інтерпретує їх, надає їм особистісного смислу.

Суспільство зацікавлене задля розвитку своєї культури у появі субкультур, особливо інноваційного характеру. Особливої актуальності молодіжні субкультури набувають у періоди системних змін, що зумовлюють модернізаційні перетворення у системі панівної культури, сприяють створенню нових схем, моделей сенсотворення, стилю життя. Основними причинами виникнення молодіжних субкультур в Україні визначають кризу українського суспільства та його основних інститутів, кризу інституту сім'ї, сімейного виховання, комерціалізацію ЗМІ, які штучно формують підвищену потребу у субкультурних ознаках, зростаючу вестернізацію і регіоналізацію культури.

Сприятливим періодом для впровадження інноваційних схем є криза панівної культури. Якщо культура містить певну кількість інноваційних субкультур, то при соціальному запиті вона реагуватиме на виклик висуванням необхідної у даний момент і випробуваної в тій чи іншій субкультурі інновації. Збідніле субкультурними інноваціями суспільство відчуває недолік реформистських сил [1].

Висновок. Отже, у періоди суспільних змін і трансформацій особливої актуальності набувають питання орієнтирів, схем ідентифікацій, збереження цілісності «Я» та адаптації. Ідентифікаційні процеси в умовах соціальної нестабільності потребують від особистості певного рівня розвитку персональної та соціальної ідентичності. Важливою умовою розвитку яких є інтерпретативна компетентність та рефлексивні механізми самосвідомості, що забезпечують здатність особистості інтерпретувати, аналізувати суперечливі культурні схеми, норми, цінності і створювати свою модель ідентичності.

Список використаних джерел і літератури

1. Пруденко Я. Субкультура — втеча від свободи / Я. Пруденко // Незалежний культурологічний часопис «І». — 2007. — № 46. — С. 26–30.
2. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості: Навчальний посібник / Т. М. Титаренко. — 2-ге видання. — К.: Каравела, 2013. — 372 с.
3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М.: Прогресс, 1996. — 344 с.
4. Gergen K. J. Psychological science in cultural context / K. J. Gergen, A. Gulerce, A. Lock, G. Misra // *American Psychologist*. — 1996. — P. 496–503.
5. Marcia J. Ego identity status in college women / J. Marcia, M. Friedman // *J. Person.* — 1970. — V. 38, № 2. — P. 249–268.
6. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. — Cambridge, 1982.

References

1. Prudenko Ya. Subkultura — vtecha vid svobody / Ya. Prudenko // *Nezalezhnyi kulturolohiichnyi chasopys «I»*. — 2007. — № 46. — S. 26–30.
2. Tytarenko T. M. Suchasna psykholohiia osobystosti: Navchalnyi posibnyk / T. M. Tytarenko. — 2-ge vydannia. — K.: Karavela, 2013. — 372 s.
3. Erykson E. Ydentychnost: yunost y kryzys / E. Erykson. — M.: Prohress, 1996. — 344 s.
4. Gergen K. J., Gulerce A., Lock A., Misra G. (1996). Psychological science in cultural context rgen (P. 496–503). *American Psychologist*.

5. Marcia J., Friedman M. (1970). Ego identity status in college women (P. 249–268). *J. Person.* V. 38. № 2.
6. Tajfel H. (1982). *Social identity and intergroup relations*. Cambridge.

Заграй Л. Д.

доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедрой социальной психологии Прикарпатского национального университета имени В. Стефаника

**ПОИСК ИДЕНТИЧНОСТИ В ПЕРИОД ОБЩЕСТВЕННЫХ
ТРАНСФОРМАЦИЙ**

Резюме

В представленной статье рассматриваются проблемы идентичности в период трансформаций и общественных изменений. Анализируются механизмы формирования идентичности. Обосновываются понятия «персональной идентичности», «социальной идентичности». Раскрывается вопрос целостности, устойчивости идентичности в период кризисов. Анализируется значение культуры, культурных текстов в создании новой идентичности. Раскрывается значение рефлексивного опыта, интерпретационной компетентности в формировании идентичности в условиях социальных изменений и кризисов.

Ключевые слова: идентичность, персональная идентичность, социальная идентичность, интерпретация, рефлексивный опыт, кризис.

Zahrai L. D.

Chair of the Department of Social Psychology in the Vasiliy Stefanik
Precarpathian National University, Doctor of Psychology
Professor (Ivano-Frankivsk, Ukraine)

THE SEARCH FOR IDENTITY IN THE PERIOD OF SOCIAL TRANSFORMATIONS

Abstract

In the time of changes and transformations the issues of schemes of the further development of civilization become of current importance. The pluralism of ideologies, methodologies that have no limits, and are legitimized by the postmodernism, make the problem of self-identity of especially big importance. Therefore the scientists should study the influence of such trends on the development of personality, his self-identity, the search for identity in a complex and contradictory world.

The aim of the article is to discover the main features of the search for identity, the identification processes under conditions of social changes and instability. The self-identity is regarded as self-identification with another person, group, community, culture. The self-identification processes are explained based on the concepts of «personal» and «social» identities. The role of reflexive mechanisms in forming the personal identity, that ensures the integrity and stability of a personality, is discovered. The mechanisms of forming the social identity are analysed. The main features of forming the identity in crisis periods are highlighted based on various substructures of the «Ego». The role of innovative subcultures in resolving the crisis of identity under conditions of social changes is noted.

Key words: identity, personal identity, social identity, crisis, reflexive mechanisms, subculture.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2015

УДК 159.925:331.548

Зарицька В. В.

доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри практичної психології Класичного приватного університету, м. Запоріжжя
ORCID ID 0000–0002–9300–8276

УСВІДОМЛЕННЯ ВЛАСНИХ ЕМОЦІЙ ЯК ЧИННИК РОЗУМНОЇ ПОВЕДІНКИ

Стаття присвячена розкриттю проблеми усвідомлення особистістю власних емоцій як чинника розумної поведінки. Аналізується цінність розуміння і прояву власних емоцій в сучасному суспільстві, де домінують стає раціональне ставлення до життя як еталону. Усвідомлення власних емоцій впливає на адекватність ставлення до людей; на обґрунтованість прийняття рішень; на ставлення до успіхів та невдач, до критики і самокритики, які в сукупності і визначають розумність поведінки при налагодженні стосунків з людьми. Встановлено найсуттєвіші показники розумної поведінки особистості, показані деякі шляхи розвитку цього процесу, зокрема у студентський період становлення людини як особистості і як фахівця.

Ключові слова: емоції, розуміння власних емоцій, усвідомлення власних емоцій, розумна поведінка.

Постановка проблеми. Проблема емоційного стану особистості та його прояву є однією з важливих в психології, бо завжди стоїть завдання входження людини у суспільство, спілкування, взаємозв'язок, співпраця з іншими людьми не просто як факт, а і як їх результативна функція для організації власного життя та забезпечення успішності в роботі.

Соціальні зміни, як здійснюються у суспільстві на рівні глобальних процесів, більш рельєфні і доступні спогляданню, ніж процеси, які відбуваються у свідомості, психіці, внутрішньому стані людини. Перебіг суспільних трансформацій значною мірою визначається, з одного боку, тим, наскільки кожна людина як особистість сприймає нові умови середовища, до якого входить, а з іншого — наскільки вона глибоко і адекватно усвідомлює ці зміни та відповідно емоційно реагує на них. Звичайно, у цих процесах важливу роль відіграє рівень емоційного інтелекту особистості який сприяє або гальмує процеси усвідомлення нею власних емоцій, що проявляється у її поведінці. І оскільки неусвідомленість впливу емоцій на поведінку особистості негативно впливає на усі процеси взаємодії з іншими людьми, то можна стверджувати, що розумність поведінки особи завжди залежить від рівня усвідомленості нею власних емоцій, та уміння керувати ними у будь-якій сфері суспільного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розумність дій людини в конкретній ситуації залежить не тільки від її особистісних характеристик, але і від того, як людина ставиться до цієї ситуації, тобто від її суб'єктивного входження в ситуацію і, звичайно, від її емоційного стану при цьому, а також, як стверджує О. Бодальов [2, с. 128], від активності і продуктив-

ності роботи інтелекту; від того, наскільки в неї розвинені емоційно-вольові здатності (емоційно-позитивне сприйняття стосунків з іншими; свідоме оцінювання реальної життєвої ситуації і здатність відповідно діяти; долати хвилювання; протидіяти життєвим ускладненням тощо) [4, с. 88]; наскільки в неї сформована в цілому емоційна культура, наскільки емоції будуть співвідноситись з розвиненістю емоційної розумності [8; 10].

В сучасних психологічних дослідженнях, як підкреслює І. Андреева, особливо підкреслюється значущість для життя і діяльності людини виховання почуттів; стверджується, що поряд із загальною орієнтацією у світовому просторі необхідна і емоційна орієнтація, яка полягає у здатності безпосередньо розпізнавати емоційні стани інших і у відповідності до неї будувати свої емоційні стосунки [1, с. 17]. А на думку О. Яковлевої [12], усвідомлення власних емоційних реакцій і станів не що інше як усвідомлення людиною власної індивідуальності, яке вказує на індивідуальне ставлення до того, що відбувається.

На основі вище висловлених думок вчених можна засвідчити, що якщо людина наділена здатністю мобілізувати розум, почуття, волю в конкретній ситуації, то вона розсудливо себе поводить у будь-якій емоційно напруженій ситуації, тобто емоційно розумно діє у кожному конкретному випадку.

Визначаючи співвідношення розуму і почуттів у визначенні розумності поведінки зокрема, Е. Носенко і Н. Коврига розмежовують внутрішню і зовнішню складову розумної поведінки особистості. Вони доводять, що уявлення людини про адекватність тієї чи іншої форми поведінки визначає вибір конкретної форми поведінки у конкретній ситуації, і інтелектуальна складова виступає як «внутрішня», а емоційна як «зовнішня» [8]. І, як запевняє Б. Ф. Ломов, якщо людині доступно відображення оточуючої дійсності на вищому рівні свідомості, то її зовнішня поведінка є відносно незалежною від безпосередньої ситуації, воно визначається не тільки нею, але і досвідом, передбаченням можливого, задумами, цілями, уявленнями про принципи поведінки і складовими внутрішнього світу людини [6, с. 188].

У відповідності з цим емоційне реагування і відповідну поведінку можна розглядати як зовнішній прояв емоційного інтелекту суб'єкта, його відносно незалежності від безпосереднього моменту життєдіяльності. І, навпаки, емоційний інтелект не тільки відображає певний аспект внутрішнього світу людини, але і породжує конкретні форми розумної поведінки. Однак взаємозв'язок між внутрішнім і зовнішнім досить складний, бо, як зазначав у свій час С. Рубінштейн, зовнішній зв'язок поведінки не визначає його однозначно, тому що акт діяльності уже сам по собі виступає як певна єдність внутрішнього і зовнішнього, а не тільки як зовнішній акт, який тільки ззовні співвідноситься із свідомістю [9, с. 11]. Хоча можна погодитись з Е. Носенко і Н. Ковригою, що емоційне реагування є важливою ознакою рівня емоційного інтелекту і навпаки [8], де під емоційним реагуванням розуміється конструкт, який описує, на думку В. Чудновського, «такий тип детермінації поведінки, коли його ініціюючий і регулюючий фактори витікають із внутрішнього «Я» і повністю знаходяться в центрі

самої поведінки» [11, с. 118]. У зв'язку з цим, зокрема, Д. Люсін допускає, що здатність розуміти, усвідомлювати власні емоції і управління ними знаходиться у тісному зв'язку із загальною спрямованістю особистості на емоційну сферу, тобто з інтересом до внутрішнього світу людей (в тому числі і до свого власного); схильністю до психологічного аналізу поведінки; з цінностями, які спричиняють ті чи інші переживання [7].

Таким чином, рівень усвідомленості особистістю власних емоцій є надзвичайно важливим в структурі особистості, бо, будучи тісно пов'язаним з емоційним інтелектом, визначає його рівень, відображає спрямованість особистості на власну емоційну сферу та емоційну сферу інших, є чинником і регулятором розумної поведінки особистості. Усвідомлення власних емоцій має суттєве значення для вироблення адекватної реакції на оточуюче середовище, тому доцільно знати, які функції виконують емоції у певних випадках. Науково доведено, що емоції виконують позитивну функцію, коли реакції людини адекватні ситуаціям, що склалися. Якщо ж емоції більш інтенсивні, ніж того вимагає ситуація, то вони здійснюють дезорганізуючий, руйнівний вплив, бо людина діє всупереч розумній поведінці. В цілому все ж сама по собі емоція є конструктивним елементом життєдіяльності людини хоча б тому, що виступає як стимул, як реакція на певну ситуацію. Але якщо людина добре розуміє свої емоції і усвідомлює міру прояву їх у конкретних ситуаціях, то це сприяє формуванню досвіду розумної поведінки, формує з кожним разом більш узагальнене емоційно-ціннісне (оцінне) ставлення до себе, сприяє підвищенню самоповаги та поваги від інших людей, підвищує її соціальний статус у суспільстві як людини розумної, мудрої.

Виділення не вирішених раніше частин означеної проблеми. Все більше в останні роки прослідковується тенденція, коли достатньо високі розумові здібності не є гарантією успішності людини у житті, у професійному зростанні. Виходить, що високі розумові здібності є важливою умовою самореалізації особистості у житті, але недостатньою, бо не менше значення має здатність будувати позитивні стосунки з іншими людьми, враховуючи свій емоційний стан і емоційний стан інших та прояви їх у поведінці; уміння протистояти стресам, залишатися оптимістом навіть при невдачах, працювати в команді, конструктивно розв'язувати будь-які непорозуміння, не доводячи їх до конфліктів та ін. Отже, інтелектуальний розвиток особистості повинен підкріплюватися емоційним розвитком; формуванням здатності розпізнавати, розуміти і усвідомлювати власні емоції та, спираючись на інтелектуальні можливості, будувати форми розумної поведінки у кожному окремому випадку. Проблема формування здатності особистості усвідомлювати власні емоції, щоб розумно будувати власну поведінку на даний час, є недостатньо вивченою, про що свідчать численні приклади неадекватного прояву емоцій як в дитячому, так і в дорослому віці у різних сферах життєдіяльності.

Мета статті — проаналізувати останні дослідження, які стосуються аналізу цінності усвідомлення власних емоцій особистістю для побудови розумної поведінки; досліджуючи рівень здатності усвідомлювати власні

емоції (на прикладі студентської молоді); запропонувати окремі шляхи розвитку здатності особистості усвідомлювати власні емоції.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Усвідомлення емоцій означає їх реєстрацію у свідомості. Однак у свідомості реєструється далеко не кожний емоційний процес і не назавжди. Усвідомленість емоцій є результатом розуміння особистістю власних емоцій, яке проявляється у розумності поведінки в конкретних ситуаціях. Коли говориться про усвідомлення емоцій, то розрізняють два явища:

– прояв достатньо виокремленого і організованого процесу, який впливає на хід діяльності і суб'єктивних переживань (в цьому випадку людина знає, що вона щось переживає, і ці переживання відрізняються від попередніх);

– власне усвідомлення, яке полягає у знанні про свій емоційний стан, що можна виразити словами, рухами.

Усвідомлення емоцій пов'язане з можливостями їх вираження.

Високий рівень усвідомленості власних емоцій характеризується здатністю розпізнавати власні емоції, оцінювати свій емоційний стан, визначати причини і пояснювати значення своїх емоцій, позитивно сприймати власні емоції та емоції інших; здатністю стримувати власні емоції, проявляти їх відповідно до ситуації, контролювати їх прояв, регулювати емоції у процесі вибору форми поведінки, сприяти регулюванню емоцій інших. В результаті цього формується як стиль поведінки емпатійність, емоційна стійкість, гнучкість у прояві емоцій, домінування позитивних емоцій, здатність регулювати емоції інших і приводити їх у конструктивне русло, що сприяє зближенню людей на емоційній основі, допомагає розумно, виважено діяти у будь-яких ситуаціях.

Оскільки емоційний стан людини може негативно впливати на її життєдіяльність в цілому і на професійну діяльність зокрема, то для дослідження було вибрано студентську молодь, яка навчається у вищому навчальному закладі з різних спеціальностей. Вибір саме студентської молоді обумовлений тим, що, по-перше, професійна діяльність людини займає суттєве місце в життєдіяльності; по-друге — успішність професійної діяльності залежить саме від здатності спеціаліста налагоджувати безконфліктні стосунки із співробітниками, емоційно розумно діяти, якщо виникають певні непорозуміння в робочий час; по-третє, виявлення недостатнього рівня усвідомлення значущості здатності керувати власними емоціями і регулювати їх прояв дає можливість створити студентам умови для формування досвіду у напрацювання цих здатностей. Все це допоможе студентам використовувати емоційний інтелект у побудові розумної поведінки у конкретних ситуаціях, пов'язаних з професійною діяльністю зокрема.

Розумна поведінка визначається такими складовими, які характерні для високого рівня усвідомлення своїх емоцій, а також: емоційно-ціннісним (оцінним) ставленням до себе як особистості (людини розумної, мудрої); індивідуальним ставленням людини до даної ситуації; рівнем емоційно-вольової здатності; рівнем емоційної орієнтації; спрямованістю особистості на емоційну сферу взагалі; здатністю співвіднести розум і по-

чуття в конкретній ситуації; здатністю мобілізувати розум, почуття і волю в конкретній ситуації.

Для дослідження рівня усвідомлення студентською молоддю власних емоцій використана методика «Самооцінка емоційних станів», запропонована Г. Айзенком [5, с. 242].

У дослідженні взяли участь студенти різних спеціальностей. Відповіді студентів засвідчили наступне: 20 % студентів відчувають впевненість у собі, 65 % студентів недостатньо впевнені у собі, а 15 % студентів постійно відчувають невпевненість у власних думках, діях. Через таку невпевненість 50 % студентів демонструють сором'язливість, а 10 % — навіть через дрібниці червоніють, не можуть дати чіткого пояснення свого емоційного стану.

Мають спокійний сон 30 % студентів, 52,5 % — часто мають неспокійний сон, 17,5 % — погано сплять, часто прокидаються від різних думок, поганих снів; 70 % студентів легко засмучуються, але причин смутку не завжди можуть назвати, а 30 % з них ці переживання мають дуже часто; 22,5 % студентів засвідчили, що вони, як правило, спокійні, навіть коли мають місце деякі неприємності, у таких випадках замість хвилювання вони думають про те, як їх швидше позбутися, 60 % студентів хвилюються у таких випадках про те, що не дозволяє їм вчасно прийняти виважені кроки, щоб їх позбутися, 17,5 % студентів засвідчили, що у них підвищене хвилювання і нездатність пояснити свій емоційний стан у ситуації, коли вони тільки уявляють можливі неприємності, які ще не сталися.

Не лякають труднощі 27,5 % студентів, 62,5 % студентів частково відчувають такий стан у більш складних ситуаціях або нових для них, а у 10 % студентів будь-які труднощі викликають страх через незнання способів їх подолати. 40 % студентів не мають звички копатися у своїх недоліках і займатися самозвинувачуванням; 22,5 % студентів цим займаються частково; 37,5 % студентів роблять це систематично, що не дає їм можливості як реально оцінити свій емоційний стан, так і визначитись у адекватних діях, спілкуванні, організації навчальної діяльності взагалі.

Такий стан справ, як зазначають студенти, зумовлений тим, що їх легко переконати, це засвідчили 45 % студентів, а 30 % студентів взагалі схильні швидше дослухатися до думок інших і вкрай рідко і невпевнено висловлюють свою думку, тільки 25 % студентів засвідчили, що вони мають власну думку на будь-які події і їх важко переконати, щоб це сталося, мусять бути серйозні, доказові аргументи. Ці ж 25 % студентів не вірять у прикмети і різні повір'я, вони здатні чітко визначити свій емоційний стан, оцінити його, пояснити і проявити відповідно до ситуації; 42,5 % студентів частково у це вірять, цим пояснюють певні свої дії, а 32,5 % студентів керуються прикметами і повір'ями у повсякденному житті і переносять це на процес професійної підготовки. 7,5 % студентів проявляють терпіння, якщо це потрібно, в очікуванні якогось результату, події, виду діяльності; 60 % студентів проявляють таке терпіння частково, а 32,5 % студентів у кожному випадку демонструють нетерпіння, нервують, сердяться та інше, що супроводжується часто покwapливою, невваженою поведінкою. В та-

ких випадках вони діють, керуючись емоціями, які виникли в цей момент, до такої міри, що навіть високий рівень інтелекту їм не допомагає.

Неприємності не хвилюють 20 % студентів, 65 % студентів вони частково хвилюють, а 15 % студентів близько все беруть до серця, впадають у відчай. Більшість студентів (65 %) вважають, що їх власні нещастя і неприємності формують певний досвід, дечому вчать, останні ж часто повторюють свої помилки кожного разу при зустрічі з неприємностями. Майже половина студентів (47,5 %) не відмовляються від боротьби, вважаючи, що за всі досягнення треба боротися, інші ж вважають, що така боротьба безрезультатна і звинувачують у цьому інших, обставини, тільки не себе (42,5 %), бо вважають свої недоліки невинними. 25 % студентів впевнені, що з будь-якої ситуації можна знайти вихід, 60 % — не впевнені в цьому, а 15 % студентів не здатні знайти вихід навіть з тих ситуацій, де вихід явно є. Захищеними себе вважають 45 % студентів, 37,5 % — частково захищеними, 17,5 % — зовсім незахищеними. Стан відчаю не помічали в собі лише 12,5 % студентів, 40 % — такий стан переживають інколи, а 47,5 % студентів такий стан переживають часто. Більшість студентів 82,5 % воліють, щоб у важкі хвилини їх життя хтось їх жалів, співчував. І тільки 17,5 % студентів засвідчили, що з своїми проблемами здатні справлятися самі.

Більш виразно одержані дані представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники самооцінки емоційних станів студентів

№ з/п	Зміст тверджень	Самооцінка (%)		
		ні	частково	так
1	Не відчуваю в собі впевненості	20	65	15
2	Часто через дрібниці червонію	40	50	10
3	Мій сон неспокійний	30	52	17,5
4	Легко засмучуюсь	30	40	30
5	Хвилююсь навіть про уявні неприємності	22,5	60	17,5
6	Мене лякають труднощі	27,5	62,5	10
7	Люблю копатися у своїх недоліках	40	22,5	37,5
8	Мене легко переконати	25	45	30
9	Я пасую перед повір'ями, прикметами	25	42,5	32,5
10	Я важко переношу години очікування	7,5	60	32,5
11	Часто ситуації мені здаються безвихідними	25	60	15
12	Неприємності мене дуже хвилюють, я падаю духом	20	65	15
13	У великих неприємностях я схильний звинувачувати себе	42,5	47,5	10
14	Нещастя і неприємності мене нічому не учать	65	32,5	2,5
15	Я часто відмовляюсь від боротьби, вважаючи її безрезультатною	47,5	50	2,5
16	Я часто відчуваю себе беззахисним	45	37,5	17,5
17	Інколи в мене буває стан відчаю	12,5	40	47,5
18	Відчуваю розгубленість перед труднощами	22,5	62,5	15
19	У важкі хвилини життя хочу, щоб мене жаліли, співчували	17,5	47,5	35
20	Вважаю недоліки свого характеру невинними	42,5	40	17,5

Усі перераховані вище емоційні стани автор даної методики пояснює наявністю певної міри тривожності та фрустраційності.

Самооцінка емоційних станів студентами нами визначалася в балах за чотирма показниками: високий, достатній, середній, низький. Конкретні дані представлені в таблиці 2.

Таблиця 2

Самооцінка емоційних станів студентів (тривожності і фрустраційності)

Рівень тривожності та фрустраційності	Бали	Показники (%)
Високий	21 і вище	20,4
Достатній	15–20	40,8
Середній	8–14	28,6
Низький	0–7	10,2

З таблиці 2 видно, що низький рівень тривожності і фрустраційності виявився у 10,2 % студентів. Середній рівень показали 28,6 % студентів, достатній рівень показали 40,8 % студентів і високий рівень — 20,4 % студентів. Одержані дані засвідчили, що дві третини студентів потребують спеціальної уваги і роботи над собою, спрямованої на зниження тривожності і фрустраційності, схильність до яких гальмує здатність розуміти власні емоції, щоб адекватно реагувати на досягнення і недоліки, вміти емоційно спокійно боротися з власними недоліками, на які в процесі навчання вказують викладачі. У зв'язку з цим важливе значення має наявність у студентів здатності адекватно реагувати на критику і самокритику. У студентів ця реакція досить своєрідна і обумовлена кількома причинами, серед яких можна назвати такі, наприклад, як: 1) небажання виглядати гіршими від інших; 2) прикрість, коли хтось має кращі успіхи; 3) неприємності в сім'ї; 4) зниження авторитету серед однокурсників та інше. Усі ці ситуації викликають емоційну напругу, часто зневіру у своїх силах, псують стосунки з однокурсниками, друзями, членами сім'ї. Враховуючи неадекватність дій, більше половини (61,2 %) студентської молоді через високий і достатньо високий рівень тривожності і фрустраційності, яка з особливою очевидністю проявляється, зокрема, у процесі критики і самокритики, слід більше уваги у навчальному процесі приділяти дискусіям, обговоренням конкретних питань, пов'язаних з майбутньою професійною діяльністю. Важливим засобом напрацювання досвіду розумної поведінки під час дискусії є включення студентів у групову роботу, яка передбачає обговорення різних варіантів прийняття рішень щодо виконання запланованої роботи. Якраз в таких дискусіях проявляється здатність до емоцій додавати розуму, розуміння сутності завдання, розвивається вміння обґрунтовувати власні пропозиції, обґрунтовувати недоліки пропозицій учасників дискусії, доводити доцільність, конструктивність тих чи інших варіантів виконання завдання конкретним учасником дискусії, а може скомпонувати різні пропозиції і вибудувати найбільш оптимальну технологію виконання завдання. Спостерігаючи таку дискусію, викладач дає оцінку діям і поведінці студентів, в тому числі їх емоційним проявам,

вносить корективи, дає поради щодо самоконтролю і саморегуляції їх власного прояву емоцій. Діючи виважено, обґрунтовано, спираючись на щойно побачене і почуте, викладач подає і власний приклад емоційної стриманості і розумного підходу до розв'язання професійних завдань на прикладі даного конкретного професійно спрямованого завдання. Якщо такі практичні заняття проводити в системі, то у студентів буде розвиватися професійна сміливість, заснована на емоційно-виваженій поведінці в процесі обговорення важливих професійних проблем, і прийняття конструктивних рішень.

Підкріпленням аудиторних занять можуть бути екскурсії на виробництво, спілкування із спеціалістами — майбутніми колегами, аналіз такої співпраці, самоаналіз результатів власної участі у таких заходах для висунення для себе завдань щодо емоційного самовдосконалення.

Висновки. Усвідомлення власних емоцій є невід'ємною частиною життєдіяльності людини серед інших людей. Рівень розвитку власних емоцій, зокрема, студентами залежить від рівня загальної емоційності, зумовленої рівнем тривожності і фрустраційності, що і визначає рівень адекватності, розумності поведінки у ставленні до себе, до інших, до справи, до обґрунтованості прийняття рішень, до успіхів і невдач, до критики і самокритики. В процесі діагностування студентів виявилось, що студенти з низьким рівнем тривожності, як правило, надто байдужі до всього, що їх оточує, бо всі зусилля їх спрямовані на власну користь без урахування думок інших, що негативно позначається на прийнятті конструктивних рішень, налагодженні позитивних стосунків і результативності роботи. Такі ж наслідки мають місце у випадку надмірної тривожності, фрустраційності людини, яка характеризується не як егоїстична, а як така, що у своїй поведінці керується спочатку емоціями, а потім думає над тим, наскільки ці емоції виявились корисними чи нашкодили результатом взаємодії з іншими людьми. Для нормалізації усвідомлення значущості емоцій у життєдіяльності в цілому і професійному становленні зокрема в процесі професійної підготовки студентів в системі слід залучати їх до групової професійно спрямованої діяльності у формі дискусій, обговорень, групового варіанту прийняття рішень, обґрунтування власної позиції у прийнятті конкретних рішень, прояву емоцій у поведінці, діях, студенти з часом вибудовують здатність діяти і говорити розумно, обґрунтовано, коректно, толерантно.

У перспективі дослідження, спрямовані на усвідомлення власних емоцій для побудови розумної поведінки, слід перенести на період шкільного життя дітей та молоді, щоб в процесі професійної підготовки студентів ця частина здатностей уже була в основному відпрацьована у шкільні роки, а у студентський період переносилась на особливості професійно спрямованого спілкування і взаємодії.

Список використаних джерел і літератури

1. Андреева И. Н. Взаимосвязь эмоционального интеллекта и тезауруса эмоциональных переживаний в юношеском возрасте / И. Н. Андреева // Психология и современное общество: взаимодействие как путь взаиморазвития: матер. Междунар. научн. практ. конф. (28–29 апреля 2006 г., г. Санкт-Петербург). — СПб., 2006. — Ч. 1.
2. Бодалев А. А. О человеке в экстремальной ситуации (эмоциональная и интеллектуальная составляющие отношения в выборе поведения) / А. А. Бодалев // Мир психологии. — 2002. — № 4.
3. Выготский Л. С. Собрание сочинений : в 6 т. / Л. С. Выготский. — М. : Педагогика, 1982. — Т. 2. — 344 с.
4. Зарицька В. В. Вікові передумови розвитку емоційного інтелекту особистості (дошкільний і шкільний періоди) / В. В. Зарицька // Вісник ХНПУ ім. Г. С. Сковороди. Психологія. — Х. : ХНПУ, 2011. — Вип. 38.
5. Ильин Е. П. Эмоции и чувства / Е. П. Ильин. — СПб.: Питер, 2007. — 783 с.
6. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б. Ф. Ломов. — М., 1984. — 444 с.
7. Люсин Д. В. Современные представления об эмоциональном интеллекте / Д. В. Люсин // Социальный интеллект: Теория, измерение, исследования / [под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова]. — М. : Ин-т психологии РАН, 2004. — С. 29–36.
8. Носенко Е. Л. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції : монографія /Е. Л. Носенко, Н. В. Коврига. — К. : Вища шк., 2003. — 126 с.
9. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб. : Питер, 2000. — 712 с.
10. Соціально-психологічні особливості самореалізації особистості в сучасному суспільстві : монографія / [В. Й. Бочелюк, С. А. Білоусов, Т. А. Гришина та ін. ; за ред. В. Й. Бочелюка]. — Запоріжжя : КПУ, 2009. — 280 с.
11. Чудновский В. Э. К проблеме соотношения «внешнего» и «внутреннего» / В. Э. Чудновский // Психол. журн. — 1993. — Т. 14, № 5.
12. Яковлева Е. Л. Эмоциональные механизмы личностного и творческого развития / Е. Л. Яковлева // Вопросы психологии. — 1997. — № 4. — С. 27.

References

1. Andreeva I. N. Vzaimosvyaz emotsionalnogo intellekta i tezaurusy emotsionalnykh perzhivaniy v yunosheskom vozraste / I. N. Andreeva // Psihologiya i sovremennoe obschestvo: vzaimodeystvie kak put vzaimorazvitiya: mater. Mezhdunar. nauchn. prakt. konf (28–29 aprelya 2006 g., g. Sankt-Peterburg). — SPb., 2006. — Ch. 1.
2. Bodalev A. A. O cheloveke v ekstrimalnoy situatsii (emotsionalnaya i intellektualnaya sostavlyayushchie otnosheniya v vybore povedeniya) / A. A. Bodalev // Mir psihologii. — 2002. — № 4.
3. Vyigotskiy L. S. Sbranie sochineniy : v 6 t. / L. S. Vyigotskiy. — M. : Pedagogika, 1982. — T. 2. — 344 s.
4. Zaritska V. V. Vikovi peredumovi rozvitku emotsiynogo intelektu osobistosti (doshkilniy I shkilniy periodi) / V. V. Zaritska // Visnik HNPU im. G. S. Skovorodi. Psihologiya. — H. : HNPU, 2011. — Vip. 38.
5. Ilin E. P. Emotsii i chuvstva / E. P. Ilin. — SPb.: Piter, 2007. — 783 s.
6. Lomov B. F. Metodologicheskie i teoreticheskie problemi psihologii / B. F. Lomov. — M., 1984. — 444 s.
7. Lyusin D. V. Sovremennyye predstavleniya ob emotsionalnom intellekte / D. V. Lyusin // Sotsialniy intellekt: Teoriya, izmerenie, issledovaniya / [pod red. D. V. Lyusina, D. V. Ushakova]. — M. : In-t psihologii RAN, 2004. — S. 29–36.
8. Nosenko E. L. Emotsiyniy intellekt: kontseptualizatsiya fenomenu, osnovni funktsiyi : monografiya /E. L. Nosenko, N. V. Kovriga. — K.: Vischa shk., 2003. — 126 s.
9. Rubinshteyn S. L. Osnoviyi obschey psihologii / S. L. Rubinshteyn. — SPb. : Piter, 2000. — 712 s.

10. Sotsialno-psihologichni osoblivosti samorealizatsiyi osobistosti v suchasnomu suspilstvi : monografiya / [V. Y. Bochelyuk, S. A. Bilousov, T. A. Grishina ta in. ; za red. V. Y. Boche-lyuka]. — Zaporizhzhya : KPU, 2009. — 280 s.
11. Chudnovskiy V. E. K probleme sootnosheniya «vneshnego» i «vnutrennego» / V. E. Chudnovskiy // Psihol. zhurn. — 1993. — Т. 14, № 5.
12. Yakovleva E. L. Emotsionalnyie mehanizmyi lichnostnogo i tvorcheskogo razvitiya / E. L. Yakovleva // Voprosyi psihologii. — 1997. — № 4. — S. 27.

Зарицкая В. В.

доктор психологических наук, профессор, заведующая кафедры практической психологии Классического частного университета, г. Запорожье

ОСОЗНАНИЕ СОБСТВЕННЫХ ЭМОЦИЙ КАК ФАКТОР РАЗУМНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Резюме

Статья посвящена раскрытию проблемы осознания личностью собственных эмоций как фактора разумного поведения. Анализируется ценность понимания и проявления собственных эмоций в современном обществе, где детерминантным становится рациональное отношение к жизни как к эталону. Показано, что осознание собственных эмоций влияет на адекватность отношения к людям; на основание принятия решений; на отношение к успехам и неудачам, к критике и самокритике, которые в совокупности и определяют разумность поведения в процессе общения и налаживания позитивных отношений с людьми. Установлены наиболее существенные показатели определения разумного поведения личности. Охарактеризованы некоторые пути развития этого процесса, в частности, в студенческий период становления человека как личности и как специалиста.

Ключевые слова: эмоции, понимание собственных эмоций, осознание собственных эмоций, разумное поведение.

Zaritskaya V. V.

Doctor of Psychology Sciences, Professor, Head of practical psychology subdepartment of Classic Private University, Zaporizhya (city)

THE AWARENESS OF OWN EMOTIONS AS A FACTOR OF INTELLIGENT BEHAVIOR

Abstract

The article is devoted to the problem of understanding the personality of their own emotions as a factor of intelligent behavior. The need for rational behavior in modern society is due to frequent and fundamental changes in the global processes that are easier to trace the person visually perceive than emotionally, to define their attitude to these changes and build behavior in accordance with the emotional reactions to these changes so as not to hurt yourself and others.

It is analysed the value of understanding and demonstration of the own emotions in today's society, where the determinant becomes rational attitude to life as a standard. There seems to be no place for emotions, but experience shows that human nature can not react emotionally to any changes in your life. These reactions may have a different impact on the very existence of man in society.

It is shown that awareness of their own emotions affects the adequacy of attitude towards people; on the basis of decision-making; the attitude toward the successes and failures, criticism and self-criticism, which together determine the reasonableness of behavior in the process of communicating and establishing positive relationships with people. It is proved that if a person is available mapping of reality at the highest level of reality, its external behavior is relatively independent of the immediate situation and helps the choice of model of rational behavior in this particular situation.

It is set the most significant indicators to determine a reasonable person's behavior. Intelligent behavior is determined by elements such as awareness of their own emotions, the ability to recognize and assess their emotional state, control your emotions and show them only as needed, taking into account the emotional and value attitude to himself as an individual, the individual relationship to this situation, the level of their own emotional volitional abilities, ability to relate mind and senses, the ability to mobilize the mind, feelings and will in a particular situation. It is described some of the development process, particularly in the period of the student's person as an individual and as a specialist.

Key words: emotions, understanding their own emotions, awareness of one's own emotions, intelligent behavior.

Стаття надійшла до редакції 26.02.2015

УДК 159.922.761:37.064

Исаева Т. П.

старший лаборант, аспирант кафедры социальной помощи и практической психологии ИИПО ОНУ имени И. И. Мечникова

e-mail: tanja_shtirlitz@mail.ru

ORCID ID 0000–0002–8366–0711

УРОВЕНЬ ТРЕВОЖНОСТИ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА

В статье мы рассмотрели понятие тревожности, виды и то, как влияет высокий уровень тревожности на личность и в частности на студента. Также мы описали результаты исследования в двух группах (девушек и парней).

Ключевые слова: тревожность, тревога, уровни тревожности, переживание, личность студента, адаптация.

Постановка проблемы. Проблема тревожности — одна из центральных проблем современной цивилизации. Недаром XX век был признан и признается по сей день веком тревоги. Стоит отметить, что данной проблеме посвящено очень большое количество исследований, причем не только в психологии и психиатрии, но и в биохимии, физиологии, философии, социологии.

Анализ последних исследований и публикаций. В психологии проблема тревоги и тревожности является одной из наиболее разрабатываемых. Вопросы тревожности посвящены работы следующих ученых: А. М. Прихожан, Р. Мэй, О. Ю. Ермолаев [3], М. Колпакова [4], В. С. Мухина [5], А. В. Никитина [6].

В основе методологического подхода к изучению тревожности личности были положены идеи К. Хорни, А. Фрейда, Ч. Д. Спилбергера, Дж. Тейлора.

Самым первым классифицировал тревожность З. Фрейд. Он выделил три основных вида тревожности:

- объективную, вызванную реальной внешней опасностью;
- невротическую, вызванную опасностью неизвестной и неопределенной;
- моральную, определяемую им как «тревожность совести».

Исследуя тревожность как личностное свойство и тревогу как состояние, Ч. Д. Спилбергер разделил эти два определения на «реактивную» и «активную», «ситуативную» и «личностную» тревожность. Ситуативная тревожность — это обычно временное состояние, но может быть устойчивым для конкретных ситуаций. Это могут быть экзамены, разговор с начальством, общение с незнакомыми или неприятными людьми, от которых можно ожидать чего угодно. В свою очередь, личностная тревожность становится чертой личности человека и отражается на его отрицательном (тревожном, беспокойном) отношении к любым жизненным ситуациям, постоянном предвидении в них опасности. Личностная тревожность, порожденная эмоциональной реакцией на опасность, может иметь глубокие

корни, уходящие в раннее детство или еще дальше, с ней трудно бороться, но и трудно жить, когда перед тобой постоянное ожидание опасности [4].

А. М. Прихожан выделяет виды тревожности на основе ситуаций, связанных:

- с процессом обучения (учебная тревожность);
- с представлениями о себе (самооценочная тревожность);
- с общением (межличностная тревожность).

Выделение не выделенных раньше частей общей проблемы. В процессе адаптации первокурсников к вузу возникают различные трудности:

– отрицательное переживание, связанное с уходом вчерашних школьников из школьного коллектива, с его взаимопомощью и моральной поддержкой;

– недостаточная психологическая подготовка к профессии;

– неумение осуществлять психологическое саморегулирование поведения и деятельности;

– недостаточно развитое стремление к самообразованию и т. д.

Тревожность влияет на межличностное взаимодействие студентов, на само поведение, а, следовательно, и на учёбу. Повышенный уровень тревожности может свидетельствовать о недостаточной эмоциональной приспособленности к ситуации, в которой находится студент [2].

Выявление таких особенностей у студентов в процессе учебы целенаправленно разрешает коммуникативные качества студентов в условиях учебно-воспитательного процесса и способствует гармоничному развитию их личности в целом. Именно этой проблеме посвящена статья.

Постановка задачи. Целью статьи является выявление уровня тревожности у студентов первого курса, его воздействие на межличностное взаимодействие студентов, на само поведение, на их учёбу.

Изложение основного материала исследования. В самом общем виде тревога понимается как отрицательное эмоциональное переживание, связанное с предчувствием опасности, но ее можно использовать конструктивно. «Сам факт, что мы выжили, означает, что когда-то давно наши предки не побоялись пойти навстречу своей тревоге. Первобытные люди, как сказали бы и Фрейд, и Адлер, испытывали тревогу в те моменты, когда их жизни угрожали зубы или когти диких зверей. Тревога сыграла решающую роль в жизни человека, научив наших предшественников думать, а также пользоваться символами и орудиями для защиты от врагов...» [4, с. 77]. Тревога с тех времен видоизменилась, но наши переживания по своей сути не отличаются от переживаний наших предков. Мы уже боимся не тигров и опасных хищников, мы боимся потерять самоуважение, боимся отвержения со стороны нашей группы, боимся проиграть в соревновании с другими людьми. Отсюда, тревога — важнейший элемент существования человека.

В отличие от тревоги, тревожность является личностной чертой, отражающей уменьшение порога чувствительности к различным стрессорным агентам. Тревожность выражается в постоянном ощущении угрозы собственному «я» в любых ситуациях; тревожность — это склонность индиви-

да к переживанию тревоги, характеризующаяся низким порогом возникновения реакции тревоги: один из основных параметров индивидуальных различий.

Тревога — это состояние беспокойства, возникающее у человека в ситуации, которая представляет для него определенную физическую или психологическую угрозу. По З. Фрейду, неприятное состояние тревоги является полезным адаптивным механизмом, побуждающим индивида к защитному поведению по преодолению опасности [4].

Тревожность, в свою очередь, это индивидуальная психологическая особенность, проявляющаяся в склонности человека часто переживать сильную тревогу по относительно малым поводам. Термин «тревожность» нередко используется и для обозначения более широкого круга переживаний, возникающих независимо от конкретной ситуации.

Существует общая классификация, в которой принято выделять две основные категории тревожности: открытую и скрытую. Открытая — сознательно переживаемая и проявляемая в поведении и деятельности в виде состояния тревоги; скрытая — в разной степени неосознаваемая, проявляющаяся либо в чрезмерном спокойствии, нечувствительности к реальному неблагополучию и даже в отрицании его, либо косвенным путем — через специфические способы поведения [1].

К «открытым» формам тревожности относятся:

- острая, нерегулируемая или слабoreгулируемая тревожность;
- регулируемая и компенсируемая тревожность (встречается преимущественно в двух возрастах — младшем школьном и раннем юношеском, т. е. в периодах, характеризующихся как стабильные);
- культивируемая тревожность (в основном встречается в старшем подростковом — раннем юношеском возрасте; тревожность осознается и переживается как ценное для личности качество, позволяющее добиваться желаемого). Может выступать как регулятор активности индивида, обеспечивающий его организованность и ответственность;
- мировоззренческая и ценностная установка.

Развитие студента на различных курсах имеет некоторые особые черты.

На первом курсе студенты решают задачи приобщения недавнего абитуриента к студенческим формам коллективной жизни. Поведение студентов отличается высокой степенью конформизма. Отмечается слабая регуляция своего поведения и немотивированный риск. Неумение предвидеть последствия своих поступков (возраст бескорыстных жертв и полной самоотдачи). Часто формируется неадекватная идентичность; неспособность строить жизненные планы, избегание тесных межличностных отношений, выбор отрицательных образов для подражания [2].

В процессе адаптации первокурсников к вузу возникают такие трудности, как:

- отрицательное переживание, связанное с уходом вчерашних школьников из школьного коллектива, с его взаимопомощью и моральной поддержкой;
- недостаточная психологическая подготовка к профессии;

– неумение осуществлять психологическое саморегулирование поведения и деятельности;

– недостаточно развитое стремление к самообразованию и т. д.

Определенный уровень тревожности — естественная и обязательная особенность активной деятельности личности. У каждого человека существует свой оптимальный или желательный уровень тревожности — это так называемая полезная тревожность. Оценка человеком своего состояния в этом отношении является для него существенным компонентом самоконтроля и самовоспитания. Однако повышенный уровень тревожности является субъективным проявлением неблагополучия личности [7].

Высокотрещовные студенты склонны воспринимать угрозу своей самооценке и жизнедеятельности в обширном диапазоне ситуаций и реагировать весьма напряженно, выраженным состоянием тревожности [6].

Обычно трещовные студенты — это очень неуверенные в себе люди, с неустойчивой самооценкой. Постоянно испытываемое ими чувство страха перед неизвестным приводит к тому, что они крайне редко проявляют инициативу, предпочитают не обращать на себя внимание окружающих, ведут себя примерно, стараются точно выполнять требования — не нарушают дисциплину. Таких людей называют скромными, застенчивыми [5].

Тревожность влияет на межличностное взаимодействие студентов, на само поведение, а, следовательно, и на учёбу. Студенты, имеющие высокий уровень тревожности, не могут быть лидерами, т. к. не уверены в себе, замкнуты, стеснительны, необщительны. Как правило, такие студенты одиноки. Повышенный уровень тревожности может свидетельствовать о недостаточной эмоциональной приспособленности к ситуации, в которой находится студент [7].

Основываясь на актуальности этой проблемы, мы провели экспериментальное исследование экзаменационной тревожности на базе ОНУ имени И. И. Мечникова. В исследованиях приняли участие студенты факультета психологи. Всего — 20 человек, из них 8 юношей и 12 девушек. Общий возраст: от 16 до 18 лет.

Проведя данное исследование уровня тревожности у студентов первого и четвёртого курсов с помощью методики Ч. Д. Спилбергер, Ю. Л. Ханина, мы выявили, что у студентов средний и высокий уровень тревожности. Ни у одного студента в процессе обработки результатов не было выявлено низкого уровня тревожности [3]. Из этого можно сделать вывод, что 25 % студентов имеют и на момент проведения методики, и при постоянном уровне тревоги, средний и высокий показатели — 75 %.

Если сравнить результаты группы девушек и молодых парней, то есть незначительная разница. У девушек показатели личностной и реактивной тревожности высокого и среднего уровня по 50 %. У парней 20 % — высокий уровень и 80 % — средний по показателям личностной тревожности. И 100 % по показателям реактивной тревожности.

Выводы. Таким образом, судя по полученным данным, девушки показали результаты со средним и высоким показателями, у юношей преобладает

средний показатель. Но необходимо учесть, что в данной работе мы не рассматривали отдельные компоненты тревожности, а лишь брали тревожность как целостную черту личности.

Список использованных источников и литературы

1. Айзенк Х. Психологические теории тревожности: учебник для вузов/ Под ред. В. М. Астапова. — СПб.: Питер, 2001. — 247 с.
2. Габдреева Г. Ш. Практикум по психологии состояний: учебное пособие/ Г. Ш. Габдреева, А. О. Прохоров; под ред. А. О. Прохорова. — М.: Речь, 2004. — 480 с.
3. Ермолаев О. Ю. Математическая статистика для психологов: учебник / О. Ю. Ермолаев. — М.: Флинта, 2002. — 336 с.
4. Колпакова М. Корни тревоги / М. Колпакова // Московский психотер. журнал. — 2003. — № 3. — С. 74–85.
5. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учеб. для студ. вузов/ В. С. Мухина. — М.: Академия, 2002. — 456 с.
6. Никитина А. В. Проблемы в общении тревожных подростков // Психология XXI века: Тезисы международной межвузовской научно-практической студенческой конференции. — СПб., 2000. — 177 с.
7. Практикум по психологии состояний: учебное пособие / Под ред. проф. О. А. Прохорова. — СПб.: Речь, 2004. — С.121–122.

References

1. Ayzenk H. Psihologicheskie teorii trevozhnosti: uchebnik dlya vuzov/ Pod red. V. M. Astapova. — SPb.: Piter, 2001. — 247 s.
2. Gabdreeva G. Sh. Praktikum po psihologii sostoyaniy: uchebnoe posobie/ G. Sh. Gabdreeva, A. O. Prohorov; pod red. A. O. Prohorova. — M.: Rech, 2004. — 480 s.
3. Ermolaev O. Yu. Matematicheskaya statistika dlya psihologov. Uchebnik / O. Yu. Ermolaev. — M.: Flinta, 2002. — 336 s.
4. Kolpakova M. Korny trevogi, M. Kolpakova// Moskovskiy psihoter. zhurnal. — 2003. — № 3. — S. 74–85.
5. Muhina V. S. Vozrastnaya psihologiya: fenomenologiya razvitiya, detstvo, otrochestvo. ucheb. dlya stud. vuzov/ V. S. Muhina. — M.: Akademiya, 2002. — 456 s.
6. Nikitina A. V. Problemy v obschenii trevoznykh podrostkov // Psihologiya XXI veka: Tezisy mezhdunarodnoy mezhvuzovskoy nauchno-prakticheskoy studencheskoy konferentsii. — SPb., 2000. — 177 s.
7. Praktikum po psihologii sostoyaniy: uchebnoe posobie / Pod red. prof. O. A. Prohorova. — SPb: Rech, 2004. — S. 121–122.

Ісаєва Т. П.

старший лаборант, аспірант кафедри соціальної допомоги та практичної психології ШПО ОНУ імені І. І. Мечникова

РІВЕНЬ ТРИВОЖНОСТІ СТУДЕНТІВ ПЕРШОГО КУРСУ

Резюме

У статті ми розглянули поняття тривожності, види і те, як впливає високий рівень тривожності на особистість і зокрема на студента. Так само ми описали результати дослідження у двох групах (дівчат і хлопців).

Ключові слова: тривожність, тривога, рівні тривожності, переживання, особистість студента, адаптація.

Isaeva T. P.

first laboratory assistant, graduate student of Department of a Social Help and Practical Psycholog, Institute of Innovative and Postgraduate Education (IPE) of Odessa I. I. Mechnikov National University

LEVER OF ANXIETY FIRST YEAR STUDENT

Abstract

There are many researches of the topic of anxiety. They are not only in the field of psychology and psychiatry, but also in the field of biochemistry, physiology, philosophy.

Anxiety it is a tendency to experience intense anxiety because of relatively small occasions, to be often restless, stressful. Term anxiety represents a wide range of experiences which appear without reference to the specific situation.

In this article we looked through the concept of anxiety, types, which influence on a high level of anxiety on personality. Then we examined how the high level of anxiety effects on the student's personality. Also we described the results of the research of two groups (girls and boys). The 1st year students have medium and high levels of anxiety. We assume that a high level of anxiety is the result of adaptation of the 1st year student. In the process of adaptation the following difficulties appear:

- negative experience associated with the fact that the students have finished school, broke up with their classmates, mutual aid and moral support;
- lack of psychological preparation for the profession;
- the inability of students to carry out psychological self-regulation of behavior and activity;
- not enough developed desire for a self-education, etc.

At the same time, we didn't find any significant differences in the level of anxiety among first-year students.

Thus, anxiety, as a holistic personality trait, affects on a students' studying level. Also it could be controlled, regulated and we can manage this condition.

Key words: anxiety, levels of anxiety, experience, the identity of the student, adaptation.

Стаття надійшла до редакції 24.02.2015

УДК 159.9.01

Кантарьова Н. В.

к. псих. н, ст. викладач кафедри клінічної психології ІПО

ОНУ ім. І. І. Мечникова

e-mail: kantarova@mail.ru

ORCID ID 0000–0003–2123–0836

ОБРАЗ-Я ЯК ПСИХОЛОГІЧНА КАТЕГОРІЯ

Дана стаття представляє узагальнення теоретичного аналізу досліджень образу-Я, у статті представлена спроба створення більш цілісного уявлення сутності, структури цього поняття. Розглянуто джерела та принципи формування образу-Я. Стаття присвячена аналізу класичних і сучасних психологічних концепцій.

Ключові слова: образ-Я, зміст, структура, принципи формування образу-Я, самоповага, самовідношення.

Актуальність теми. Розробка проблеми самопізнання має довгу психологічну і філософську традицію. Більш того, це питання є об'єктом емпіричних психологічних досліджень. Поряд з цим в значній мірі є валідним висловлювання О. М. Леонт'єва, що проблема образу Я вислизає від науково-психологічного аналізу. Єдиного визначення поняття образ-Я в психології не існує. Це поняття описує одну із здібностей людини бути об'єктом пізнання самого себе, давати звіт своїй поведінці, думкам і переживанням.

Широко поширене визначення, яке розкриває образ-Я з точки зору його емоційно-оцінної сторони, прирівнюючи його до поняття «самооцінка» та «самоповага». Ця концепція належить Р. Шавельсону [6] і його колегам, які у своїй роботі запропонували власне визначення, представивши модель, яка згодом стала теоретичною основою багатьох досліджень. Дана модель у літературі отримала назву «Оригінальна модель Я-концепції Shavelson». Вони почали свій огляд з розробки теоретичного визначення Я-концепції як сприйняття людиною самої себе, яке формується в результаті досвіду та його інтерпретації, отриманої від оточуючих людей, вони також говорять про позитивний і негативний образ-Я.

Відомо також визначення образу-Я через поняття аттїтюд («соціальна установка»), пов'язане з теорією трикомпонентної структури аттїтюда. У відповідності до розуміння складної структури образу-Я він визначається як система установок щодо власної особистості [4]. Це визначення має істотну перевагу, оскільки ставить дослідження образу-Я у теоретичний контекст.

Зміст і структура образу-Я. У психологічній літературі розрізняють чотири ознаки, за якими структурується зміст образу-Я. На першому місці — це ієрархічний принцип, який представляє образ-Я як ієрархічну

структуру. В ній когнітивні схеми, які відображають приватні окремі особистості, синтезуються в схеми більш високого порядку з узагальненими властивостями.

Друга ознака систематизації змісту образу-Я — це сфера досвіду, який відображає це поняття. Через різноманіття життєвого досвіду важко скласти комплексну класифікацію елементів образу-Я за цією ознакою. Однак існують деякі характерні підструктури, на які необхідно звернути увагу. Одна з них — це тілесний образ-Я. Він представляє суму всіх переживань, пов'язаних з власним тілом, що призвели до цілісного уявлення про нього на основі відчуттів, результату власних дій, оцінки інших людей про фізичний вигляд особистості. В. Н. Куніцина [5] розрізняє тілесний образ-Я від схеми тіла.

У формуванні схеми тіла головну роль відіграє пропріоцептивний аналізатор. Вона включає структурні особливості, розмір, положення, просторові взаємини частин організму. Тілесний образ ґрунтується на схемі тіла, але включає, крім топографії організму, модель поверхні тіла і всіх сприйнятих елементів зовнішнього фізичного вигляду.

Соціальна ідентичність [4] — це інша істотна підструктура образу-Я, яка включає свідомість приналежності до різних соціальних груп для виконання різних соціальних ролей. В зв'язку з нею знаходиться унікальна комбінація біографічних даних людини, які Гофман [3] визначає як особистісну ідентичність. У концепції Дж. Міда і В. Гофмана особистісна ідентичність розумілася як та частина я-концепції, яка вільна від будь-яких рольових або міжособистісних детермінант. Соціальна ідентичність розумілася, навпаки як структурна сукупність різних ролей, що інтеріорізуються в процесі соціалізації.

Ще однією підструктурою можна вважати соціальний образ-Я, або уявлення індивіда про те, як його сприймають інші. Конкретні соціальні образи-Я виникають у кожному акті міжособистісного спілкування.

Третьою ознакою структурного змісту образу-Я є розмежування його елементів за принципом центральне — периферичне [6]. Мова йде про суб'єктивну психологічну ієрархію. Центральними є ті компоненти, які мають найбільше значення для суб'єкта, тобто найбільшою мірою визначають його самоповагу.

Четвертою ознакою можна назвати ставлення до реальності. Вона пов'язана з процесом самооцінки. Кожна якість особистості, супроводжується оцінкою, яка визначена особистістю, в якій мірі вона соціально або суб'єктивно бажана.

Відношення між когнітивними процесами самооцінки і загального емоційно-ціннісного самовідношення є суттєвою проблемою. Наприклад, при лікуванні депресивних розладів зусилля психотерапевта часто спрямовані на підвищення їх незалежності.

Джерела і принципи формування образу-Я. В останні десятиліття інтерес дослідників спрямований на пізнавальні процеси, за допомогою яких формується образ-Я. У зв'язку з цим необхідно визначити, які джерела інформації про саму себе існують в особистості.

Безліч емпіричних досліджень присвячені відповідності між Образом та уявленнями інших про особистості, з наміром пояснити природу образу в міжособистісних стосунках.

Істотним внеском у визначення процесів самопізнання стали дослідження каузальної атрибуції [11]. Вони розкривають деяку специфіку визначення причин власної поведінки, наприклад, фундаментальної атрибутивної помилки, з точки зору якої особистість пояснює свою поведінку переважно через зовнішні обставини, а поведінку інших — через особистісні диспозиції. Соціальне оточення відіграє істотну роль і при самостійному отриманні інформації про власну особистість. З точки зору теорії соціального порівняння Л. Фестингера [9], при відсутності ясних критеріїв оцінки власних дій особистість вдається до порівняння себе з іншими людьми.

Вагомий внесок у розвиток концепції образу-Я вніс К. Роджерс. Він акцентував увагу на формуванні образу-Я з дитячих років [8]. Так, дитина оцінює кожне нове переживання з позиції того, допомагає чи перешкоджає вродженій тенденції актуалізації. В якомусь сенсі оцінний процес, орієнтований на біологічне задоволення потреб, є контролюючою системою, яка сприяє правильному задоволенню даних потреб немовляти. Дитина оцінює свої переживання у відповідності з тим, подобаються вони їй чи не подобаються, доставляють їй задоволення чи ні. Образ-Я згодом формується через взаємодію з оточенням, зокрема, зі значимими іншими (наприклад, батьки, брати та сестри, інші родичі). Інакше кажучи, у міру того, як дитина стає соціально сприйнятливою і розвивається, її Я-концепція дедалі більше диференціюється і ускладнюється. Отже, в значній мірі зміст Я-концепції є продуктом процесу соціалізації.

Прийняття інформації про власну особистість має конструктивний характер. Як кожен когнітивний процес, воно формується когнітивними схемами. Існуючі дослідження дають підставу виділити три принципи, у відповідності з якими формується образ-Я. На першому місці його завданням є забезпечення адаптивної поведінки за допомогою адекватного відображення власних особистісних особливостей. По-друге, інформація про власну особистість повинна сприйматися і тоді, коли не заперечується елемент вже створеного образу-Я. По-третє, особистість має потребу в позитивному образі-Я, у високій самоповазі. Особистість сприймає тільки сприятливу інформацію про себе і відхиляє ту, яка лякає її самоповагу [7].

Р. Бернс використовує термін «Я-концепція як сукупність установок, спрямованих на самого себе». У зміст поняття він вкладає три складові, а це: образ Я — уявлення індивіда про самого себе; самооцінка — афективна оцінка цього уявлення; потенційна поведінкова реакція.

Е. Еріксон розглядає проблематику Я-концепції крізь призму его-ідентичності, що розуміється як продукт певної культури, що виникає на біологічній основі. Її характер визначається особливостями даної культури і можливостями даного індивіда.

У більш сучасних концепціях проблематика «Я» вивчалася досить глибоко і послідовно. Становлення образу-Я розглядається як процес інтегра-

ції індивідуальних біологічних факторів з факторами виховання і соціокультурного оточення.

Ряд досліджень, проведених в останні роки, показав, що проблема образу-Я не втратила свого значення і в даний час [1; 2; 3; 7]. Його затребуваність зростає в умовах соціально-економічної і духовної кризи в країні, ламання звичних стереотипів життєдіяльності і потоку агресивно насиченої інформації, знижує імунітет особистості до деструктивних впливів.

Як і будь-які теоретичні концепції, розглянуті в цій статті, не є єдино вірними і бездоганними, однак на сьогоднішній день вони є найбільш прийнятними, які дозволяють систематизувати інформацію і будувати подальші припущення про природу образу-Я. Не дивлячись на значне число досліджень у цій сфері, залишаються невирішеними багато питань, зокрема, процеси зміни і розвитку образу-Я в умовах сучасного світу. Ці питання є темою для нових досліджень.

Список використаних джерел і літератури

1. Болотова А. К. Развитие самосознания личности: временной аспект / А. К. Болотова // Вопросы психологии. — 2006. — № 2. — С. 116–125.
2. Григорьева М. Н. К проблеме теоретического осмысления Я-концепции в современной научной литературе / М. Н. Григорьева // Перспектива: сборник статей молодых ученых. — 2006. — № 8. — С. 81–88.
3. Гофман И. Представление себя другим в повседневной жизни / И. Гофман. — М.: Канон-пресс-ц, 2000. — 348 с.
4. Кон И. С. Категория «Я» в психологии / И. С. Кон // Психологический журнал. — 1981. — Т. 2, № 3. — С. 25.
5. Куницына В. Н. К вопросу о формировании образа своего тела у подростка // ВП. — 1968. — № 1. — С. 90–99.
6. Психология самосознания: хрестоматия / под ред. Д. Я. Райгородского. — Самара: БАХРАХ-М, 2003. — 672 с.
7. Развитие человека в современном мире: материалы V Всероссийской научно-практической конференции с международным участием / под ред. Н. Я. Большуновой, О. А. Шамшиковой; 15–17 апреля 2014 г. — Новосибирск: Изд-во НГПУ. — 2014. — Часть 1. — 275 с.
8. Взгляд на психотерапию. Становление человека / общ. ред. Е. И. Исениной. — М.: Прогресс: Универс, 1994. — 480 с.
9. Фестингер Л. Теория когнитивного диссонанса / Л. Фестингер. — СПб.: Речь, 2000. — 320 с.
10. Shavelson R. J., Bolus R. Self-concept: The interplay of theory and methods // Journal of Educational Psychology. — 2004. — № 74. — P. 3–17.
11. Shaver G. K. An Introduction to Attribution Processes. — Cambridge, Mass, 1975.

References

1. Bolotova A. K. Development of self-consciousness: the time aspect // Questions of psychology. — 2006. — No. 2. — P. 116–125.
2. Grigoriev M. N. To the problem of a theoretical understanding of self-concept in modern scientific literature // Perspective: collected papers of young scientists. — 2006. — No. 8. — P. 81–88.
3. Hoffmann I. the Presentation of self in everyday life. — Moscow: Canon press C, 2000. — 348 p.
4. Kon I. S. Category «I» in psychology // Psychological journal. — 1981. — Vol. 2, No. 3. — P.25.

5. Kunitsyn V. N. To the question of the formation of the image of his body at the teenager // ЕАР. — 1968. — No. 1. — P. 90–99.
6. The psychology of consciousness of a reader / edited by D. J. Raigorodsky. — Samara: Bakhrahk-M, 2003. — 672 p.
7. The development of man in the modern world: materials of the V all-Russian scientific-practical conference with international participation / edited by N. Ya Bolsunovsky, O. A. Ham-sikova; 15–17 April 2014. — Novosibirsk: Publishing house of Novosibirsk state pedagogical University. — 2014. — Part 1. — 275 p.
8. Perspective on psychotherapy. The development of man / the General editorship of E. I. Es-eninoy. — M.: Progress: Univer, 1994. — 480 p.
9. Festinger L. Theory of cognitive dissonance. — SPb.: Speech, 2000. — 320 p.
10. Shavelson R. J., Bolus R. Self-concept: The interplay of theory and methods // Journal of Educational Psychology. — 2004. — № 74. — P. 3–17.
11. Shaver G. K. An Introduction to Attribution Processes. Cambridge, Mass, 1975.

Кантарева Н. В.

к. псих. н., ст. преподаватель кафедры клинической психологии ИИПО
ОНУ им. И. И. Мечникова

ОБРАЗ-Я КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ

Резюме

Данная статья представляет обобщение теоретического анализа исследований Образа-Я, в статье представлена попытка создания более целостного представления сущности, структуры этого понятия. Рассмотрены источники и принципы формирования Образа-Я. Статья посвящена анализу классических и современных психологических концепций.

Ключевые слова: Образ-Я, содержание, структура, принципы формирования Образа-Я, самоуважение, самоотношение.

Kantarova N.

PhD, department to clinical psychology IIPE ONU (Odessa)

SELF-CONCEPT AS PSYCHOLOGICAL CATEGORY

Abstract

Development of problem of self-knowledge has long psychological and philosophical tradition. Moreover, this question is the object of empiric psychological researches. Next to it largely there is валидным expression of A. Leontiev, that character problem I slips out from a scientifically-psychological analysis. Only determination of concept of Self-concept does not exist in psychology.

Widespread determination that exposes Self-concept from the point of view of his emotionally-evaluation side, equating him with a concept «self-appraisal» and «self-esteem». This conception belongs Shavelson R. J. Determination of Self-concept is known also through the concept of social setting related to the theory of three-component structure of attitude. In the article conceptions are examined To C. Rogers, E. Erikson, L. Festinger, and other authors R. Burns.

The row of the researches conducted the last years showed that the problem of Self-concept did not have lost the value and presently. As well as any theoretical conceptions considered in the real article is not only faithful and irreproachable, however to date they are most acceptable, that allow to systematize information and build further suppositions about nature of Self-concept. In spite of good few of researches in the field of it, many questions remain unsolved, in particular, processes of change and development of Self-concept in the conditions of the modern world. These questions are a theme for new researches.

Key words: self-concept, content, structure, principles of format of self-concept, self-attitude, self-esteem.

Стаття надійшла до редакції 18.02.2015

УДК 159.923

Кононенко О. І.

кандидат психологічних наук, доцент

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Одеса, вул. Дворянська, 2

e-mail: oksana.kroshka@gmail.com

ORCID ID 0000–0001–8676–7410

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ФАКТОРУ НА ФОРМУВАННЯ ПЕРФЕКЦІОНІЗМУ ОСОБИСТОСТІ

В статті розглянуті та проаналізовані основні теоретичні підходи до вивчення проблеми обумовленості сімейними факторами. У сучасній психології перфекціонізм розглядається як психологічний конструкт, що поєднує надмірно високі стандарти очікуваних результатів діяльності і домагань. Більшість дослідників перфекціонізму звертають увагу на обумовленість цього феномену, перш за все, сімейними факторами.

Ключові слова: перфекціонізм, особистість, сімейний фактор, перфекціоністські тенденції.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Аналіз наукової літератури з досліджуваної проблематики свідчить про те, що в більшості розглянутих джерел проблема соціально-психологічних факторів перфекціонізму займає особливе місце. Отже, більшість дослідників перфекціонізму звертають увагу на обумовленість цього феномену, перш за все, сімейними факторами (Дж. Бароу, А. Бек, Р. Блатт, Д. Барнс, М. Вей, С. Волікова, А. Галкіна, І. Грачева, М. Голендер, Л. Данилевич, Р. Дріскулл, К. Мор, А. Пахт, Б. Соененс, Р. Фрост, Г. Флетт, Д. Хамачек, К. Хорні, А. Холмогорова та ін.).

Представники психосоціального підходу Н. Гаранян та А. Холмогорова при проведенні психотерапії емоційних розладів акцентують увагу на необхідності врахування факторів формування перфекціонізму (мікросоціального, сімейного та індивідного) [5].

В психоаналітичних та когнітивних концепціях перфекціонізму особлива увага приділяється сімейним факторам розвитку даної особистісної риси (А. Бек, Д. Бернс, С. Дж. Блатт, А. Пахт, К. Хорні, Д. Хамачек). Серед внутрішньопсихічних факторів перфекціонізму дослідники виокремлюють нарцисичний тип розвитку особистості та пограничний рівень психічної організації [12].

Мета дослідження — розкрити психологічні аспекти впливу сімейного виховання на формування перфекціонізму особистості.

Виклад основного матеріалу. Термін «перфекціонізм» в даний час використовується в багатьох значеннях. У найбільш грубому визначенні перфекціонізм — це прагнення до бездоганності, до досконалості, а перфекціоніст — людина, яка прагне бути кращою у всіх аспектах свого життя.

Як вважають Гаранян Н. Г., Холмогорова А. Б. і Юдєєва Т. Ю.: «Перфекціонізм — це не індивідуальна абсурдна схильність, а хвороба культури нашого часу... Сучасні засоби масової інформації також наполегливо закликають трудящих до «ідеалу і досконалості» — в кар'єрі, зовнішньому вигляді... Популярні журнали рясніють заголовками типу «Ідеальні груди», «Ідеальний живіт», «Як стати ідеальною партнеркою», «Груди та сідниці доводимо до кондиції!», «12 кроків до успіху» і т. д. Нарешті, багато сімей, знемагаючи від цілком зрозумілої тривоги за майбутнє дітей в жорстокому і конкурентному світі і не бажаючи програвати в «загальному забігу», пред'являють до дітей надмірні вимоги, виховання дітей у таких сім'ях нагадує вирощування «виставкових екземплярів», призначення яких — справляти фурор своїми успіхами, відмітками, досягненнями, гарантуючи батькам спокій і задоволення» [4].

Увага науковців (О. Вознесенська, Л. Лепіхова, О. Шиловська та ін.), дослідження яких присвячені проблемі впливу сімейних факторів на розвиток життєвих домагань людини, переважно зосереджена на вивченні порушень системи батьківсько-дитячих взаємовідносин, що відіграють роль у формуванні деструктивних перфекціоністських тенденцій [12].

Вітчизняні вчені додають до вищезазначених дисфункцій характерні для суспільства перехідного типу надмірну тривогу з приводу адаптації дитини в суспільстві, що, у свою чергу, зумовлює орієнтацію дитини на досягнення мети будь-якою ціною [3]. До сімейних факторів негативного впливу на розвиток життєвих домагань українські вчені відносять низьку самооцінку рівня досягнень батьків, їх надмірні соціальні очікування щодо дитини, авторитарний стиль виховання та спілкування з дитиною, дефіцит емоційних контактів, характер симбіотичних зв'язків та рівень домагань матері [2]. Як бачимо, виокремлені вітчизняними дослідниками особливості виховання збігаються з визначеннями сімейних чинників формування перфекціонізму закордонними вченими.

За Л. Данилевич, батьківські очікування та критицизм мають безпосереднє відношення як до дисфункціонального, так і до функціонального перфекціонізму. Дослідниця припускає, що батьківські очікування обумовлюють в основному високі особисті стандарти (функціональний перфекціонізм), а батьківський критицизм — нетерпиме ставлення до помилок [7, с. 93]. Л. Вознесенська відзначає, що задля адекватного формування рівня домагань найбільш сприятливим є авторитетний стиль виховання, з емоційно теплим ставленням батьків і помірним контролем успішності. М. Ларських, посилаючись на роботи С. Блатта та К. Шмітца, стверджує, що у формуванні конструктивних перфекціоністських тенденцій важливою є підтримка дітей в їх прагненні до високих стандартів, але з правом на помилку та вихованням терплячості до своїх недоліків [10, с. 32].

Зауважимо, що мікросоціальні фактори формування та спрямованості перфекціоністських тенденцій не обмежуються лише батьківським впливом. Вони передбачають також впливи розширеної родини, шкільного оточення, однолітків. Зокрема, встановлено, що високі вимоги до навчання в

школах з ускладненою програмою, сприяють формуванню деструктивних перфекціоністських тенденцій [12].

Представники когнітивної психотерапії зосереджують увагу на ірраціональних переконаннях перфекціоністів, обумовлених сімейними дисфункціями (А. Бек, С. Блатт Д. Хамачек та ін.). Наприклад, Д. Хамачек наголошує, що через переконання, що «лише бездоганне виконання роботи робить людину цінною», перфекціоніст прагне до досконалості не лише аби уникнути несхвалення інших, а задля прийняття самого себе [15].

А. Бек також наводить приклади ірраціональних переконань перфекціоністів, сформованих сімейними факторами: «існують правильні та неправильні вчинки та емоції», «я повинен уникати помилок», «зробити помилку означає потерпіти нестерпну невдачу», «зробити помилку означає заслужити критику» [1, с. 196].

За результатами досліджень П. М. Тарханової, рівень фізичного перфекціонізму у юнаків та дівчат позитивно пов'язаний з дисфункціональним стилем комунікації в їх батьківській родині. У сім'ях молодих людей з високими показниками фізичного перфекціонізму частіше відзначається критичне ставлення з боку батьків на адресу дитини, коли він допускає помилки в будь-якій діяльності, особливо при порівнянні з іншими більш успішними дітьми; і прагнення батьків приховувати і не видавати оточуючим свої проблеми. У групах дівчат також встановлено тісний зв'язок з фактором «сімейного перфекціонізму», який виражається у вихованні дитини в душі дуже високих стандартів і прагнення до досконалості [11].

Д. Хамачек описав наступні складові невротичного перфекціонізму, серед яких виділив «значимість очікувань та оцінок своїх батьків». Даний зв'язок з батьками розглядають як причину розладу і його джерело. Можна припустити, що перфекціоністи росли в обстановці, де любов і схвалення були обумовлені їх успіхами. Щоб отримати любов і схвалення, вони повинні робити все із зростаючою досконалістю. Перфекціоністи відчувають, що їхні батьки висувають вимоги, яким вони не можуть відповідати, і неможливість відповідати означає потенційну втрату батьківської любові та прийняття. Ці моменти — істотна і, можливо, центральна складова перфекціонізму [14].

За результатами І. І. Гарчевої, досліджувані з низьким рівнем перфекціонізму не схильні думати над тим, якими вони хотіли б бути в ідеалі. Вони невибагливі до себе, при цьому вони переконані, що оточуючі, насамперед — дорослі: батьки, вчителі, мають відносно них надзвичайно високі стандарти, яким неможливо відповідати. Вони не схильні до жорсткого самоконтролю, рефлексії, не самокритичні, але більшою мірою контрольовані і критиковані оточуючими. Західні дослідники підкреслюють, що перфекціонізм — явище багато в чому соціальне за своєю природою і спочатку значною мірою визначається очікуваннями близьких дорослих, надіями і вимогами, покладеними батьками на дитину. Прагнення бути досконалим, яке в дитинстві може носити соціально приписаний характер, поступово набуває нових форм. Ті, у кого це прагнення розвинене

слабо, можуть зберігати його у первісному вигляді. Як свідчать результати досліджень, молоді люди з низьким рівнем перфекціонізму демонструють і низький рівень морального розвитку, як правило, прагнуть бути «хорошими», чинити так, як це пропонується нормами моралі, швидше зі страху перед покаранням, боячись осуду оточуючих, ніж керуючись власними переконаннями [6].

Психологічний зміст перфекціонізму може допомогти зрозуміти походження даного явища. Однак становлення перфекціонізму ще не досліджено належним чином за допомогою строгих наукових методів. Проте вже є деякі результати, отримані за допомогою спостереження та теоретичного аналізу. Так, Д. Барнс стверджує, що діти, в яких формується дезадаптивний перфекціонізм, регулярно отримують любов та заохочення за відмінну результативність, але бувають покарані батьківською тривогою та розчаруванням, коли роблять помилки [7].

Дж. Бароу та К. Мор, Р. Дріскулл, М. Голландер дотримуються схожої позиції, за якою негативний перфекціонізм виростає зі спілкування з вимогливими батьками, які демонструють прийняття дитини тільки у разі досягнення нею найвищої продуктивності. Таким чином, діти-перфекціоністи постійно переживають необхідність бути кращими, щоб уникнути батьківського роздратування та спробувати досягти прийняття батьком та матір'ю. Такі діти мають невеликі можливості контролю характеру взаємодії з батьками. Щоб якось контролювати ситуацію та пом'якшити тривогу, діти старанно слідкують за помилками, прагнучи відвернути батьківське незадоволення. Хоча такі дії спочатку допомагають розслабитись і почувати себе безпечніше, у довготривалій перспективі вони ведуть до формування дезадаптивного перфекціонізму [7].

Припускається також, що дезадаптивний перфекціонізм розвивається, якщо потреба дитини в любові та прийнятті з боку батьків супроводжується нездатністю останніх сформувати у дитини позитивне ставлення до себе та прийняття себе. Так, засновані на спостереженні дослідження показали: якщо батьки (або особи, які їх замінюють) непослідовні або ненадійні у піклуванні щодо задоволення емоційних чи фізичних потреб маленької дитини, — в неї часто розвивається тривожна залежність. Дитина з такою залежністю швидко засвоює поведінку: якщо вона є «досконалою» дівчинкою чи хлопчиком, вона заслужить любов батьків. Цей паттерн прагнення до досконалості, що є доступним тільки у дитинстві, може у зміненій формі зберегтись у дорослому віці, набувши якостей дезадаптивного. В такому випадку прагнення бути «досконалим» в очах інших може бути захистом, що маскує глибинне почуття образи, яке впливає з неадекватного емоційного ставлення піклувальника у ранньому дитинстві [7].

Сутність перфекціонізму, як ієрархічної якості, що полягає у бажанні бути досконалим, проявляється у двох формах поведінки: перша — розглядається як урахування особистістю своїх можливостей, прагнення до високих особистих стандартів, розуміння своєї недосконалості, прийняття своїх недоліків, помилок, як неминучих на шляху до досконалості — проявляється у функціональному перфекціонізмі; друга — особистість вва-

жає себе досконалою чи може стати в найближчому майбутньому, але не приймає можливість недосконалості, помилок, недоліків; переживає невідповідність досконалості, тривожиться, відкладає дію, вороже сприймає критику інших, відсторонюється від оточуючих — проявляється у дисфункціональному перфекціонізмі.

Розглянемо це більш детально. Серед складових перфекціонізму батьківські очікування та батьківський критицизм можуть вважатися чинниками формування даної особистісної якості. Зокрема, як вже зазначалось, Р. Слені вказує, що шкали батьківських очікувань та батьківського критицизму з MPS-1 стосуються причин перфекціонізму [192, 109]. Проте в даному випадку йдеться не про реальний рівень батьківських очікувань та критицизму у родини досліджуваного, а про відображення цих явищ в його свідомості. Причому це є ретроспективне відображення, відображення дорослим свого минулого. Тому є правомірним включити і батьківські очікування, і батьківський критицизм до структури обговорюваної особистісної якості.

Батьківські очікування та критицизм мають безпосереднє відношення і до функціонального, і до дисфункціонального перфекціонізму. Можна припустити, що батьківські очікування обумовлюють в основному високі особисті стандарти (функціональний перфекціонізм), а батьківський критицизм — нетерпиме ставлення до помилок [7].

Описуючи джерела формування перфекціонізму, Д. Хамачек вважав, що перфекціонізм виникає з дитячого досвіду взаємодії з несхвального або непостійно проявляемого схвалення батьками, що демонструють умовну любов, залежну від успіхів дитини. У першому випадку дитина прагне до досконалості не стільки для того, щоб уникнути несхвалення батьків, скільки для того, щоб прийняти саму себе за допомогою власних досягнень. У другому випадку перфекціоніст приходять до розуміння того, що лише бездоганне виконання діяльності дозволяє домогтися успіху. Іншими словами, онтогенетичне формування перфекціонізму відбувається в умовах перманентного пошуку дитиною батьківського схвалення з подальшим формуванням установки на бездоганне виконання будь-якої діяльності [9].

У багатофакторній моделі емоційних розладів А. Б. Холмогорової (2006) перфекціонізм входить до складу трьох факторів емоційних порушень. На макросоціальному рівні перфекціонізм є причиною збільшення навантажень на емоційну сферу, тому в суспільстві існує культ стриманості, сили, успіху і досконалості, що веде до негативних установок по відношенню до емоцій. Особисті нереалістичні стандарти і дисфункціональні переконання входять в особистісний фактор емоційних порушень. В сім'ї перфекціонізм проявляється у вигляді високого рівня батьківської критики. Так само вітчизняними вченими було виявлено, що високий рівень перфекціонізму характерний: для батьків дітей, що страждають невротичними розладами; для членів «депресивних сімейних систем»; для людей з тривожними розладами [11]. Перфекціонізм є чинником студентської дезадаптації — у студентів з високим рівнем перфекціонізму підвищені показники тривоги, депресії, суїцидальних намірів, прокрастинації і соціального уникнення [3]. Н. Г. Гаранян (2010) було доведено зв'язок високо-

го рівня перфекціонізму з конфліктом оціночних диспозицій, що входять в мотив досягнення.

Британські вчені (R. Frost, R. Heinberg, C. Holt, 1993), в свою чергу, також висунули тезу про складну психологічну структуру перфекціонізму і описали шість його компонентів: високі особисті стандарти, заклопотаність помилками, сумніви у власних діях, високі батьківські очікування і батьківська критика, надмірне прагнення до порядку і організованості. На наш погляд, канадська концепція не володіє достатнім пояснювальним потенціалом, щоб дати відповідь на питання про те, — як цілком реалістичне прагнення працювати добре трансформується в саморуйнівну погоню за неможливим. Високі стандарти самі по собі не виключають позитивного прагнення до успіху, високої активності і задоволення від діяльності. Лише у поєднанні із заборонаю на помилку і невдачу, поляризованою оцінкою результату («не впорався блискуче = не впорався зовсім»), виключною орієнтацією на найбільш успішних і ефективних людей, високі стандарти стають деструктивними. Британські уявлення про структуру перфекціонізму містять і елемент «різноплановості»: поряд з індивідуальними особистісними характеристиками вони включають показ ательє батьківського стилю, які не можна розглядати як особистісні риси [13].

Висновки. Отже, представники різних підходів погоджуються з думкою, що негативні прояви перфекціонізму обумовлені, перш за все, сімейними факторами, а саме тими очікуваннями, надіями і вимогами, що покладають на дітей батьки. Водночас залишається нез'ясованим, що є вирішальним фактором — схильність батьків до встановлення високих стандартів, чи згода дітей сприймати батьківський тиск.

Список використаних джерел і літератури

1. Бек А. Когнитивная психотерапия расстройств личности / А. Бек, А. Фримен. — СПб. : Питер, 2002. — 544 с.
2. Вознесенська О. Л. Значення досвіду раннього дитинства у формуванні життєвих домагань особистості / О. Л. Вознесенська // Наукові студії із соц. та політ. психології : зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; голов. редкол. С. Д. Максименко (голова) [та ін.]. — К. : Міленіум, 2004. — Вип. 8 (11). — С. 113–121.
3. Воликова С. В. Родительский перфекционизм — фактор развития эмоциональных нарушений у детей, обучающихся по усложненным программам / С. В. Воликова, А. Б. Холмогорова, А. М. Галкина // Вопросы психологии. — 2006. — № 5. — С. 23–32.
4. Гараян Н. Г. Перфекционизм, депрессия и тревога / Н. Г. Гараян, А. Б. Холмогорова, Т. Ю. Юдеева // Московский психотерапевтический журнал / Гл. ред. Т. В. Снегирева. — 2001. — № 4. — С. 18–48.
5. Гараян Н. Г. Культура, эмоции и психическое здоровье / Н. Г. Гараян, А. Б. Холмогорова // Вопросы психологии. — 1999. — № 2. — С. 61–74.
6. Гарчева И. И. Уровень перфекционизма и содержание идеалов личности : автореф. дис. ... канд. психол. наук / И. И. Гарчева. — М. : Институт психологии, 2006. — 24 с.
7. Данилевич Л. А. Перфекціонізм як особистісний чинник академічної обдарованості студентів : дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / Данилевич Лариса Арсеніївна. — К., 2010. — 222 с.
8. Евенко С. Л. Особенности развития перфекционизма у подростков в зависимости от типа семейных отношений // Вестник МГОУ. Серия: Психологические науки. — 2014. — № 2. — С. 64–68.

9. Золотарева А. А. Диагностика индивидуальных различий перфекционизма личности : дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, история психологии» / Золотарева Алена Анатольевна. — М., 2012. — 115 с.
10. Ларских М. В. Формирование конструктивного перфекционизма педагога : дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Ларских Марина Владимировна. — В., 2011. — 194 с.
11. Тарханова П. М. Социальные и психологические факторы физического перфекционизма и неудовлетворенности своим телом / П. М. Тарханова, А. Б. Холмогорова // Психологическая наука и образование. — 2011. — № 5. — С. 52–60.
12. Чепурна Г. Л. Соціально-психологічні особливості перфекціонізму молоді : дис. ... канд. психолог. наук : спец. 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Чепурна Ганна Леонідівна. — Ч., 2013. — 418 с.
13. Юдеева Т. Ю. Перфекционизм как личностный фактор депрессивных и тревожных расстройств : автореф. дис. ... канд. психол. наук / Юдеева Татьяна Юрьевна. — М., 2007. — 275 с.
14. Ясная В. А. Перфекционизм: история изучения и современное состояние проблемы / В. А. Ясная, С. Н. Ениколопов // Вопросы психологии. — 2007. — № 4. — С. 157–168.
15. Hamachek D. Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism / D. Hamachek // Psychology. — 1978. — Vol. 15 (1). — P. 27–33.

References

1. Bek A. Kognitivnaja psihoterapija rasstrojstv lichnosti / A. Bek, A. Frimen. — SPb. : Piter, 2002. — 544 s.
2. Voznesens'ka O. L. Znachennja dosvidu rann'ogo ditinstva u formuvanni zhittevih domagan' osobistosti / O. L. Voznesens'ka // Naukovi studii iz soc. ta polit. psihologii : zb. statej / NAPN Ukraïni, In-t social'noi ta politichnoi psihologii; golov. redkol. S. D. Maksimenko (golova) [ta in.]. — K. : Milenium, 2004. — Vip. 8 (11). — S. 113–121.
3. Volikova S. V. Roditel'skij perfekcionizm — faktor razvitija jemocional'nyh narushenij u detej, obuchajushhhsja po uslozhnennym programmam / S. V. Volikova, A. B. Holmogorova, A. M. Galkina // Voprosy psihologii. — 2006. — № 5. — S. 23–32.
4. Garanjan N. G. Perfekcionizm, depressija i trevoga / N. G. Garanjan, A. B. Holmogorova, T. Ju. Judeeva // Moskovskij psihoterapevticheskij zhurnal / Gl. red. T. V. Snegireva. — 2001. — № 4. — S. 18–48.
5. Garanjan N. G. Kul'tura, jemocii i psihicheskoe zdorov'e / N. G. Garanjan, A. B. Holmogorova // Voprosy psihologii. — 1999. — № 2. — S. 61–74.
6. Garcheva I. I. Uroven' perfekcionizma i sodержanie idealov lichnosti: Avtoref. dis. ... kand. psihol. nauk. — M.: Institut psihologii / I. I. Garcheva — M., 2006. — 24 s.
7. Danilevich L. A. Perfekcionizm jak osobistisnij chinnik akademichnoi obdarovanosti studentiv : dis. ... kand. psiholog. nauk : spec. 19.00.01 «Zagal'na psihologija, istorija psihologii» / Danilevich Larisa Arseniïvna. — K., 2010. — 222 s.
8. Evenko S. L. Osobnosti razvitija perfekcionizma u podrostkov v zavisimosti ot tipa semejnyh otnoshenij // Vestnik MGOU. Serija: «Psihologicheskie nauki». — 2014. — № 2. — S. 64–68.
9. Zolotareva A. A. Diagnostika individual'nyh razlichij perfekcionizma lichnosti: dis. ... kand. psihol. nauk: spec. 19.00.01 «Obshhaja psihologija, istorija psihologii» / Zolotareva Alena Anatol'evna. — M., 2012. — 115 s.
10. Larskih M. V. Formirovanie konstruktivnogo perfekcionizma pedagoga: dis. ... kand. psihol. nauk: spec. 19.00.07 «Pedagogicheskaja psihologija» / Larskih Marina Vladimirovna. — V., 2011. — 194 s.
11. Tarhanova P. M. Social'nye i psihologicheskie faktory fizicheskogo perfekcionizma i neudovletvorennosti svoim telom / P. M. Tarhanova, A. B. Holmogorova // Psihologicheskaja nauka i obrazovanie. — 2011. — № 5. — С. 52–60.
12. Chepurna G. L. Social'no-psihologichni osoblivosti perfekcionizmu molodi: dis. ... kand. psiholog. nauk: spec. 19.00.05 «Social'na psihologija; psihologija social'noi roboti» / Chepurna Ganna Leonidivna. — Ch., 2013. — 418 s.

13. Judeeva T. Ju. Perfekcionizm kak lichnostnyj faktor depressivnyh i trevozhnyh rasstrojstv: avtoreferat dis. ... kand. psihol.nauk / Judeeva Tat'jana Jur'evna. — M, 2007. — 275 s.
14. Jasnaja V. A. Perfekcionizm: istorija izuchenija i sovremennoe sostojanie problemy / V. A. Jasnaja, S. N. Enikolopov // Voprosy psihologii. — 2007. — № 4. — S. 157–168.

Кононенко О. И.

кандидат психологических наук, доцент

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВЛИЯНИЯ СЕМЕЙНОГО
ФАКТОРА НА ФОРМИРОВАНИЕ ПЕРФЕКЦИОНИЗМА ЛИЧНОСТИ**

Резюме

В статье рассмотрены и проанализированы основные теоретические подходы к изучению проблемы обусловленности семейными факторами. В современной психологии перфекционизм рассматривается как психологический конструкт, объединяющий чрезмерно высокие стандарты ожидаемых результатов деятельности и притязаний. Большинство исследователей перфекционизма обращают внимание на обусловленность этого феномена, прежде всего, семейными факторами.

Ключевые слова: перфекционизм, личность, семейный фактор, перфекционистские тенденции.

Kononenko O.

Ph.D. in Psychology, Assistant Professor

Odessa I. I. Mechnikov National University

**PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF INFLUENCE FAMILY FACTORS
ON PERFECTIONISM OF PERSONALITY**

Analysis of scientific literature on the problems studied, indicating that most of the considered problem sources psychosocial perfectionism of personality factors stands out. Thus, most researchers the personal perfectionism pays attention to the conditionality of this phenomenon, especially family factors. The aim is to reveal the psychological impacts of family education on the formation of perfectionism of personality. Among the components of perfectionism the parental expectations and parental criticism can be considered as factors in the formation of personal qualities. Parental expectations stipulate mainly high personal standards (functional perfectionism), and parental criticism is intolerance of child errors. It is proved that the ontogenetic formation of perfectionism is in a permanent child search for parent approval, followed by further shaping installation on irreproachable fulfillment of any activity. The representatives of different approaches agree with the idea that the negative effects of perfectionism is due, above all, family factors, namely those expectations, hopes and demands to impose parents on the children.

Key words: perfectionism, personality, family factors, perfectionist tendencies.

Стаття надійшла до редакції 20.02.2015

УДК 159.96+613.8

Тіунова А. О.

здобувач Університету менеджменту освіти
Національної академії педагогічних наук України, м. Київ
Україна, м. Київ, вул. Артема (Січових Стрільців), 52-А
Тел.: +38 095–276–51–76. E-mail: rector@umo.edu.ua
ORCID ID 0000–0003–2402–4018

ДЕСТАБІЛІЗАЦІЯ ОБРАЗУ ТІЛА ЯК ПЕРЕХІДНИЙ СТАН У РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

У статті здійснено теоретичний аналіз перехідних, кризових періодів та перехідного стану в розвитку особистості. Установлено, що підлітковий вік є одним з найскладніших перехідних періодів в особистісному розвитку. Саме у цей період підростаючій особистості притаманна особлива заклопотаність власною зовнішністю, яка може набути тенденції до дестабілізації образу тіла. В результаті вивчення класифікацій та системних характеристик перехідних періодів та перехідного стану у розвитку особистості встановлено, що дестабілізація образу тіла супроводжується рядом проявів, характерних для перехідного стану людини. На підставі цього визначено особливості дестабілізації образу тіла як перехідного стану у розвитку особистості підлітка. Але перехідний стан має як негативні тенденції, так і позитивні риси. Цей стан може стати початком формування та розвитку нових здібностей у підлітка, сприяти формуванню його повноцінної та гармонійної особистості. З часом це може створити можливості для перетворення підлітка із суб'єкта діяльності на суб'єкта життя, активного творця свого життєвого шляху і своєї долі.

Ключові слова: перехідний період, перехідний стан у розвитку особистості, підліток, дестабілізація образу тіла.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими практичними завданнями. Однією з важливих проблем психології є дослідження формування та розвитку образу тіла, яка набуває особливої актуальності в підлітковий період, оскільки він характеризується процесом інтенсивного особистісного становлення. Цілісність образу тіла визначає вчинки людини в певній ситуації, її ставлення до думки оточуючих, а також плани на далеке та близьке майбутнє. Дестабілізація образу тіла є досить поширеним явищем у підлітковому віці. При порушенні образу тіла підліток зазнає різноманітних проблем у наданні відповідної оцінки власним вчинкам, а також викликам оточуючого середовища. У випадках, якщо дане явище набуває тенденцію до загострення, воно перетворюється у процес психічного виживання, коли підліток переживає стан, що виходить за межі його звичного досвіду.

Отже, з огляду на важливість правильного сприйняття власного образу тіла для гармонійного розвитку особистості, у даний час актуальне значення має дослідження особливостей дестабілізації образу тіла як перехідного стану у розвитку особистості підлітка.

Останні дослідження та публікації, на які спирається автор, виділення невіршених частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття. Проблема перехідного періоду в розвитку особистості достатньо широко висвітлюється у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних науковців у галузі психології. Так, змістовне наповнення поняття «перехідний період» та система його основних рис у розвитку особистості досліджуються у працях Дж. Каплана [14], Е. Еріксона [18], Л. Виготського [4]. Основними принципами особистісної зміни та перехідного стану у розвитку особистості присвячені ґрунтовні наукові дослідження П. Лушина [9–11]. Класифікації перехідних періодів (життєвих криз) представлені в науковому доробку І. Кона [8], Ф. Василюка [3], О. Донченко та Т. Титаренко [5].

Проблема юнацької кризи як перехідного періоду висвітлюється у працях С. Холла [13] та К. Фопеля [17], головні ідеї яких й сьогодні складають ядро психології підліткового віку. Основи розуміння закономірностей підліткового розвитку як перехідного періоду викладені у працях сучасних учених-підліткознавців, зокрема, І. Андреевої [1], І. Слободянюка [15], І. Булах [2] та ряду інших.

Проте малодослідженим залишається питання особливостей дестабілізації образу тіла як перехідного стану у розвитку особистості підлітка.

Формулювання цілей статті. Зважаючи на вищесказане, метою статті є визначення особливостей дестабілізації образу тіла як перехідного стану у розвитку особистості підлітка.

Виклад основного матеріалу. Образ тіла — це своєрідна система уявлень людини про фізичну сторону власного «Я», про своє тіло — тілесно-психологічна «карта». При цьому образ тіла не є пасивним і «застиглим», раз і назавжди заданим. Навпаки, він динамічний і суб'єктивний, оскільки формується самою людиною в процесі активної діяльності. Образ тіла конструюється нею з окремих фрагментів — різних проявів тілесного усвідомлення в різноманітних життєвих ситуаціях. Як зазначає П. Лушин, людська природа відрізняється онтологічною невизначеністю, в особистості співіснують одночасно і тенденція до стабілізації, і тенденція до дестабілізації [10, с. 18].

Дестабілізація образу тіла неминуче супроводжується особистісними змінами. Згідно з П. Лушиним, особистісні зміни — це невід'ємний атрибут особистості, необхідний для збереження себе. Властивість особистості, яка полягає в потенційній можливості відповідати різним вимогам оточуючого середовища і, зокрема, запобігати певним негативним впливам, становить її адаптивний ресурс і може приймати вигляд зміни границь особистості задля приведення внутрішніх компонентів у відповідність до зовнішніх вимог [9, с. 101].

Точкою відліку для визначення процесу особистісних змін виступає невизначеність. Цей процес має властивості нелінійного, непередбачуваного, незворотного руху. Про це свідчить досвід людей, які пережили душевну травму. Водночас вони зазначають про наявність в цих ситуаціях сильного потоку життєвої енергії [10, с. 8–14]. Отже, невизначеність є однією з найбільш характерних ознак перехідного періоду або системної кризи.

Нестабільні періоди розвитку як особистості, так і суспільства характеризуються, як правило, негативними процесами та явищами. На їх позначення зазвичай використовуються такі терміни як «криза», «критичний», «кризовий», «перехідний».

Поняття «період», у найбільш широкому розумінні, вживається на позначення проміжку часу, протягом якого що-небудь відбувається (починається, розвивається й закінчується) [12, с. 441]. Перехідний означає «перехід від одного стану до іншого» [12, с. 263], тоді як криза — це «різкий, крутий перелом у чому-небудь» [12, с. 441]. Отже, дані поняття мають не тотожній, однак синонімічний характер. Це дозволяє використовувати їх як взаємозамінні, коли йдеться про суспільну та особистісну сфери.

У філософії перехідний період розглядається як процес становлення, де присутнє старе (але це вже не колишнє старе) і нове (але воно ще не утвердило себе і не показало свої можливості та специфіку). Криза — це «перерва у функціонуванні системи з позитивним або негативним для неї результатом» [16, с. 381].

У психологічній науці поняття «криза» означає «важкий перехідний стан, що характеризується недостатністю наявних можливостей для підтримки життєдіяльності на оптимальному рівні» [6, с. 186]. Так, Е. Еріксон, автор відомої праці «Ідентичність: юність і криза», стверджує, що кожна стадія розвитку особистості (від народження до старості) характеризується своєю нормативною кризою, яка неминуче виникає й потребує подолання, причому причиною кризи є як інтрапсихічний (внутрішній) конфлікт, так і соціальні протиріччя [18, с. 135]. Дж. Каплан охарактеризував кризу як стан, який виникає, коли особистість стикається з перешкодою на шляху здійснення життєво важливих цілей. Протягом певного періоду часу у звичний спосіб, з використанням раніше відомих методів, подолати цю перешкоду неможливо. Це спричиняє пошук та застосування нових засобів вирішення проблеми, який триває протягом періоду дезорганізації. Він завершується зі встановленням певної форми адаптації, що може як задовольняти, так і не задовольняти інтереси людини та її оточення. Вчений вважає, що завжди присутній найбільш оптимальний шлях подолання кризи, оскільки зв'язок між переживанням та кризою нагадує зв'язок між хворобою та способом її лікування [14, с. 523].

Науковцями розроблені найбільш різноманітні класифікації кризових ситуацій у розвитку особистості. Зокрема, І. Кон виокремлює такі види життєвих криз як нормативні, природні, статистично нормальні, минуці і «ненормативні», які не є результатом нормальної логіки розвитку особистості, а лише наслідком певних непередбачуваних обставин [8, с. 247]. На думку Ф. Василюка, до кризових ситуацій слід віднести: стрес, фрустрацію, конфлікт і кризу [3, с. 30].

Вітчизняні дослідники О. Донченко та Т. Титаренко визначають наступні критерії в основі класифікації кризових періодів:

- за віковим критерієм (підліткова криза, криза 30 років, криза інволюційного періоду);
- за критерієм тривалості (коротко- і довготривалі);

– за критерієм результативності (конструктивні і деструктивні кризи);
– за дійовим критерієм (криза операціональної сторони життєдіяльності: не знаю, як жити далі; криза мотиваційно-цільової сторони життєдіяльності: не знаю, для чого далі жити; криза смислової сторони: не знаю, навіщо взагалі далі жити) [5, с. 61].

Сучасний підхід до вивчення перехідних періодів, який багато в чому базується на принципах синергетики, передбачає вивчення процесів «становлення порядку через хаос», у зв'язку з чим першочергового значенням набувають нелінійність, самоорганізація та глобальна еволюція [7, с. 179].

Натомість, Е. Еріксон виділяє у понятті «криза» не загрозу катастрофи, а, насамперед, підвищені потенції та вразливість, розглядаючи його зміст як критичний період, момент зміни, що може стати джерелом як поганої, так і доброї адаптації [18, с. 105]. Вирішення кожної кризи має суттєвий вплив на розвиток будь-якої людини й вносить свої особливі корективи в цілком сформовану особистість.

Багато вчених приділяють значну увагу розробці системи основних рис перехідних періодів. Так, Е. Еріксон серед основних рис кризового періоду в розвитку особистості визначає такі, як почуття марності, невпевненість у собі, невизначеність авторитетів і цінностей [18, с. 224].

На думку Л. Виготського, перехідним періодам притаманні риси, що, за своєю суттю є протилежними стійким або стабільним періодам. Для цих періодів характерні різкі злами і зрушення у формуванні особистості протягом незначного відрізка часу, причому докорінні зміни відбуваються не лише у часі, а й за змістом [4, с. 248]. Водночас, за словами Л. Виготського, позитивні зміни становлять головний сенс будь-якого критичного віку, а негативні аспекти розвитку в перехідний період є лише їх тіншовим, зворотним боком. Вчений переконаний, що перехідний період тісно пов'язаний з творчим конструктивним процесом розвитку, оскільки «...процеси інволюції самі підпорядковані позитивній побудові особистості, знаходяться від них у прямій залежності й становлять з ними нерозривне ціле» [4, с. 253].

Підлітковий вік часто називають перехідним, періодом «бури й натиску», «гормонального вибуху» і пубертату — відтак, складним періодом, пов'язаним з кризами розвитку. К. Фопель, займаючись вивченням юнацького віку, звертає увагу, насамперед, на його кризовість. У своїх дослідженнях автор пише: «Кожен перехідний період несе в собі свої складності... У кожен перехідний період ми переживаємо внутрішній конфлікт між потребою розвиватися і бажанням залишити все, як було раніше, у старі добрі часи. І, оскільки наше реальне положення не відповідає статусу, до якого ми прагнемо, то наша самоповага знаходиться під загрозою... Юнацька криза, що супроводжує перехід від дитинства до дорослого життя, відбувається найбільш гостро, тому що в цьому віці діти вперше починають свідомо осягати і визначати весь потенціал своєї особистості, створювати свій образ «Я», не маючи можливості при цьому співвіднести його з уже сформованим уявленням про себе, як це можуть у наступних кризових ситуаціях робити дорослі» [17, с. 6]. С. Холл у своїй відомій праці «Дорослішання» сформулював уявлення про перехідність періоду «бури

і натиску». Він виокремив як змістовно-негативні, так і позитивні характеристики цього етапу [13, с. 27]. Л. Виготський психологічний зміст підліткової кризи пов'язував, насамперед, з виникненням почуття дорослості, розвитком самосвідомості, ставлення до себе як до дорослої особистості, до своїх нових можливостей і здібностей [4, с. 294].

Даний період супроводжується у підлітків цілою гамою специфічних (часто внутрішньо конфліктних) переживань: підліткам властиві зміни настрою, неврівноваженість, іноді пригніченість [1, с. 89]. І. Слободянюк цілком справедливо виділяє підлітковий вік як якісно нову стадію в становленні самосвідомості. Особливостями самосвідомості даного періоду автор вважає: сенситивність даного періоду в онтогенезі самосвідомості, розвиток здатності до саморозуміння, як основи самокорекції та самовдосконалення, цілеспрямоване формування здатності до самопізнання та підвищення її активності [15, с. 5]. Як влучно зауважує І. Булах, саме підлітковий вік є одним з найважливіших та найскладніших етапів життя людини. Оскільки в ньому містяться багато джерел та починань усього подальшого становлення особистості. Вік цей нестабільний, критичний, важкий і виявляється, що він більше, ніж інші періоди, залежить від реальностей оточуючої дійсності. Слід наголосити, що саме в період дорослішання відбувається втрата дитячого статусу, хоча ще зберігаються нерéalістичні уявлення про власні привілеї та статус дорослих. Із погляду цієї дослідниці, такій ситуації сприяють і суб'єктивні враження: різкі фізичні зміни, мрії та ідеали, які починають уявлятися вже менш реальними, кризові зіткнення із самим собою і сім'єю, почуття самотності та прагнення якомога швидше набути статусу «дорослого». Ми поділяємо позицію І. Булах, що особистість у перехідному віці необхідно розглядати не тільки як таку, що не досягла статусу дорослої людини, але й таку, що має специфічні потреби, мотиви, прагнення, цінності, проблеми та труднощі. Саме в цей період підростаючій особистості притаманні особливі форми поведінки, специфічні норми, установки, соціальні ролі, конфлікти та приналежність до різних типів спільнот [2, с. 80].

П. Лушин пропонує розглядати поняття перехідного періоду особистості як відкриту динамічну систему, ситуацію її зміни (коли «завершується/обмежується колишній контекст розвитку»), коли відбувається зародження нової ідентичності як системи нових життєвих смислів». Разом з цим він використовує поняття «перехідний стан особистості», під яким розуміє результати процесу системних змін на рівні особистості під впливом зовнішнього, по відношенню до індивіда, процесу соціальних і глобальних перетворень [11, с. 159].

Якщо виходити з того, що перехідні стани тимчасові, тобто з самого початку орієнтовані на закінчення, у підлітків, зокрема, у наступному віковому періоді, то, дійсно, не можна говорити про наявність довгострокової перспективи розвитку особистості. Швидше слід говорити про те, що перехідні стани мотивуються найближчою перспективою або необхідністю «вижити» / жити за принципом «тут і тепер». Звідси, важливою особливістю перехідного стану є не стільки досягнення мети, скільки сам факт

руху або періодична зміна контексту розвитку. У результаті виходить, що суб'єкт перехідного стану не просто «чекає очікуваного» періоду стабільності, а, ніби хаотично рухаючись, конструює (переходить у) новий простір розвитку. Це означає, що перехідні стани підлітка сприяють реалізації системних змін. Виходить, що ліквідувати ці, здавалося б, непотрібні й безглузді дії, означало б відмовлятися від перспективи цілком можливо-го стабільного розвитку. Проте конкретний результат подібного руху стає очевидним тільки після закінчення перехідного періоду.

Ще однією ознакою перехідного стану є певна дезорганізація звичайного життя. Ця ознака, як правило, має конструктивний характер. Як мінімум, в ситуаціях системних змін формуються такі індивідуальні особливості, як толерантність, вміння слухати іншого, здатність цінувати буденне існування («тут і тепер» функціонування), емоційний інтелект тощо. Окрім цього, перехідні стани, незважаючи на їхню хаотичність і навіть в деякому роді «патологічність», є ознаками майбутніх змін і тому дають можливість людині поглянути на себе і своє життя з боку.

Висновки з даного дослідження. Здійснивши аналіз досліджень перехідних, кризових періодів та перехідного стану особистості, можна констатувати: процес психологічної перебудови перехідного стану найбільш точно загалом визначає характер змін, які спостерігаються в процесі дестабілізації образу тіла підлітка. Дестабілізації образу тіла притаманні прояви, характерні для перехідного стану людини, зокрема: неможливість зосередитися на головному, безсоння, депресія, порушення звичних соціальних зв'язків, проблеми в особистому, професійному та сімейному житті. Виділяються такі особливості дестабілізації образу тіла як перехідного стану в розвитку особистості підлітка: по-перше, протягом перехідного стану розвиток зазвичай пов'язаний із виникненням конфліктних ситуацій з оточуючими, тоді як внутрішній світ наповнений внутрішніми конфліктами, також неприємними, нерідко — хворобливими переживаннями стосовно власної зовнішності. По-друге, перехідний стан характеризується певною розмитістю часових меж, що не дозволяє достатньо точно визначити період його початку й завершення. По-третє, обмеження можливостей особи, яка перебуває в зазначеному стані. По-четверте, невизначеність умов для подальшого розвитку особистості.

Таким чином, розглядаючи дестабілізацію образу тіла як перехідний стан у розвитку особистості підлітка, можна говорити як про конструктивний, так і про деструктивний характер особистісних змін, спричинених цим станом. Поряд із негативним досвідом підліток отримує і якісно нові можливості. Використовуючи власний потенціал, він виходить на принципово нову стадію свого особистісного розвитку. Отже, дане явище наділене як негативним тенденціями, так і багатьма позитивними рисами. Таким чином, даний стан може стати початком формування та розвитку нових здібностей підлітка, сприяти формуванню його цілісної гармонійної особистості, створюючи тим самим можливості перетворення людини із суб'єкта діяльності в суб'єкта життя, творця свого життєвого шляху і своєї долі.

Перспективи подальших досліджень. Дане дослідження відкриває значні перспективи у сфері вивчення стратегій надання психологічної допомоги особистості в умовах дестабілізації образу тіла, розробки відповідних методик та впровадження їх на практиці.

Список використаних джерел і літератури

1. Андреева И. Н. Психология: Учебно-методический комплекс для студентов педагогических специальностей / И. Н. Андреева. — Новополюк : Изд-во Новополюцкого гос. ун-та, 2004. — Ч. 2: Возрастная психология. — 220 с.
2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія / І. С. Булах. — К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. — 340 с.
3. Василюк Ф. Е. Психология переживания (анализ преодоления критических ситуаций) / Ф. Е. Василюк. — М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 1984. — 200 с.
4. Выготский Л. С. Собрание сочинений / Л. С. Выготский. — М. : Педагогика, 1984. — Т. 4: Детская психология. — 432 с.
5. Донченко Е. А. Личность: конфликт, гармония / Е. А. Донченко, Т. М. Титаренко. — К. : Политиздат Украины, 1989. — 176 с.
6. Еникеев М. И. Энциклопедия. Общая и социальная психология / М. И. Еникеев. — М. : ПРИОР, 2002. — 560 с.
7. Кокорина Е. Г. Переходные и кризисные периоды жизни общества и личности в различных областях гуманитарного знания / Е. Г. Кокорина // Ученые записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. — 2008. — Т. 21 (60), № 1. — С. 177–181. — (Серия «Философия. Социология»).
8. Кон И. С. Секс, общество, культура / И. С. Кон // Иностранная литература. — 1970. — № 1. — С. 243–255.
9. Лушин П. В. Личностные изменения как процесс: теория и практика / П. В. Лушин. — Одесса : Аспект, 2005. — 334 с.
10. Лушин П. В. О психологии человека в переходный период. Как выживать, когда все рушится? / П. В. Лушин. — К. : Наук. світ, 2007. — 205 с.
11. Лушин П. В. Экопсихологическая помощь личности в переходный период; экофасилитация : монография / П. В. Лушин. — К., 2013. — Т. 2. — 296 с. — (Серия «Живая книга»).
12. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов. — М. : Русский язык, 1968. — 797 с.
13. Психология современного подростка / под ред. Д. И. Фельдштейна. — М. : Педагогика, 1987. — 240 с.
14. Caplan G. Emotional crises / G. Caplan // The encyclopedia of mental health / eds. A. Deutsch, H. Fishman. — New York, US : Franklin Watts, 1963. — Vol. 2. — P. 521–532.
15. Слободянюк И. А. Психологические условия формирования адекватного «Я-образа» в подростковом возрасте : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 19.00.07 / И. А. Слободянюк. — Киев, 1989. — 20 с.
16. Філософський словник соціальних термінів / В. П. Андрущенко [та ін.] ; за ред. В. П. Андрущенка. — К.; Х. : Р. І. Ф., 2005. — 672 с.
17. Фопель К. На пороге взрослой жизни: психологическая работа с проблемами подросткового и юношеского возраста. Ценности, цели и интересы. Школа и учеба. Работа и досуг / К. Фопель; [пер. с нем.]. — М. : Генезис, 2008. — 208 с.
18. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М. : Изд. группа «Прогресс», 1996. — 340 с.

References

1. Andreeva, I. N. (2004). *Psihologiya*. Novopolock: Izd-vo Novopolockkogo Gos. Un-ta.
2. Bulah, I. S. (2003). *Psihologiya osobistisnogo zrostannya pidlitka*. Kyiv: NPU imeni M. P. Dragomanova.
3. Vasilyuk, F. E. (1984). *Psihologiya perezhvaniya (analiz preodoleniya kriticheskikh situacij)*. Moscow: Izd-vo Moskovskogo Gos. Un-ta.

4. Vygotskij, L. S. (1984). *Sobranie sochinenij*. Moscow: Pedagogika.
5. Donchenko, E. A., & Titarenko, T. M. (1989). *Lichnost: konflikt, harmoniya*. Kyiv: Politizdat Ukrainy.
6. Enikeev, M. I. (2002). *Enciklopediya. Obschaya i socialnaya psihologiya*. Moscow: PRIOR.
7. Kokorina, E. G. (2008). Perekhodnye i krizisnye periody zhizni obschestva i lichnosti v razlichnyh oblastyah gumanitarnogo znaniya. *Uchenye Zapiski Tavricheskogo Nacionalnogo unversiteta im. V. I. Vernadskogo*, 1, Vol. 21(60), 177–181.
8. Kon, I. S. (1970). Seks, obschestvo, kultura. *Inostrannaya literatura*, 1, 243–255.
9. Lushin, P. V. (2005). *Lichnostnye izmeneniya kak process: teoriya i praktika*. Odessa: Aspekt.
10. Lushin, P. V. (2007). *O psihologii cheloveka v perekhodnyj period. Kak vyzhivat, kogda vse rushitsya?* Kyiv: Naukovyi Svit.
11. Lushin, P. V. (2013). *Psihologicheskaya pomoshch lichnosti v perekhodnyj period: ekofasilitaciya*. Kyiv.
12. Ozhegov, S. I. (1968). *Slovar russkogo yazyka*. Moscow: Russkij yazyk.
13. Feldshtejna, D. I. (Ed.). (1987). *Psihologiya sovremennogo podrostka*. Moscow: Pedagogika.
14. Caplan, G. (1963). Emotional crises. In A. Deutsch & H. Fishman (Eds.), *The encyclopedia of mental health* (pp. 521–532). New York, US: Franklin Watts.
15. Slobodyanyuk, I. A. (1989). *Psihologicheskie usloviya formirovaniya adekvatnogo «Ya-obraza» v podrostkovom vozraste* (Doctoral dissertation). Kyiv.
16. Andruschenko, V. P. (Ed.). (2005). *Filosofskij slovník social'nih terminiv*. Kyiv, Kharkiv: R. I. F.
17. Fopel, K. (2008). *Na poroge vzrosloj zhizni: psihologicheskaya rabota s problemami podrostkovogo i yunosheskogo vozrasta. Cennosti, celi i interesy. Shkola i ucheba. Rabota i dosug*. Moscow: Genezis.
18. Erikson, E. (1996). *Identichnost: yunost i krizis*. Moscow: Izd. Gruppy «Progress».

Тиунова А. О.

соискатель Университета менеджмента образования Национальной академии педагогических наук Украины, г. Киев

ДЕСТАБИЛИЗАЦИЯ ОБРАЗА ТЕЛА КАК ПЕРЕХОДНОЕ СОСТОЯНИЕ В РАЗВИТИИ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА

Резюме

В статье осуществлен теоретический анализ переходных, кризисных периодов и переходного состояния в развитии личности. Установлено, что подростковый возраст является одним из самых сложных переходных периодов в личностном развитии. Именно в этот период подрастающей личности присуща особая озабоченность собственной внешностью, которая может приобрести тенденцию к дестабилизации образа тела. В результате изучения классификаций и системных характеристик переходных периодов и переходного состояния в развитии личности установлено, что дестабилизация образа тела сопровождается рядом проявлений, характерных для переходного состояния личности. На основании этого определены особенности дестабилизации образа тела как переходного состояния в развитии личности подростка. Но переходное состояние имеет как негативные тенденции, так и положительные черты. Это состояние может стать началом формирования и развития новых способностей подростка, способствовать формированию его полноценной и гармоничной личности. Со временем это может создать возможности для превращения подростка из субъекта деятельности в субъект жизни, в активного творца своего жизненного пути и своей судьбы.

Ключевые слова: переходный период, переходное состояние в развитии личности, подросток, дестабилизация образа тела.

Tiunova A. O.

PhD student of Education Management University,
National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv

DESTABILIZATION OF BODY IMAGE AS A TRANSITIONAL STATE IN THE DEVELOPMENT OF THE ADOLESCENT'S PERSONALITY

Abstract

The article presents a theoretical analysis of the transition, crisis periods and transition state in the personality development. It was found out that adolescence is one of the most difficult of transition periods in personal development. During this period, an adolescent has a special concern about his own appearance, which can acquire the tendency to body image destabilization. As a result of the study of classifications and systems of characteristics of transition periods and transition state in the personality development it was found out that body image destabilization is accompanied by a number of features specific for transition state of a person. Based on this there are defined the peculiarities of body image destabilization as the transition state in the development of the adolescent's personality. But the transition state has both negative trends and positive trends. This condition can be the beginning of the formation and development of new skills teenager promote its full and harmonious personality. Over time, this can create opportunities to convert teenager with a stakeholder in the subject of life in active creator of his career and his destiny.

Key words: transition period, transition state in the personality development, adolescent, body image destabilization.

Стаття надійшла до редакції 23.02.2015

УДК 81'234:612.789

Тригуб Г. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри іноземних мов
Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки
e-mail: galya.trigub@rambler.ru
ORCID ID 0000–0002–4455–5978

НЕЙРОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕННЄВИХ АФАЗІЙ

У статті розглядається проблема мозкових порушень процесу породження та розуміння мовлення. Дослідження базується на сучасних нейролінгвістичних підходах до вивчення двох головних видів мовленнєвих порушень — афазій Брока й Верніке. Автор узагальнює нейролінгвістичні дані вітчизняних і зарубіжних вчених щодо лінгвальних характеристик мовлення мовців з вищезазначеними афазіями. Результати дослідження механізму мови при афазії показали якісні та кількісні зрушення в мовленні від фонологічного до синтаксичного рівнів мови.

Ключові слова: нейролінгвістика, мовленнєві порушення, афазія Брока, афазія Верніке.

Постановка наукової проблеми та її значення. Питання патології мовлення, мовленнєвих порушень та мовлення в нормі нерозривно пов'язане з біологічними даними щодо організації мови в мозку людини, локалізації ділянок, які відповідають за породження та сприйняття мовлення. Згідно з даними нейронауки, в мозку існують мовні зони — Брока й Верніке, названі на честь їхніх першовідкривачів. У 1861 році на засіданні Паризького антропологічного товариства французький нейрохірург Поль Брока представив свого пацієнта з афазією внаслідок травми голови. Пацієнт не міг розмовляти, позаяк мав ушкодження передньої лобної долі лівої півкулі головного мозку (ГМ). Через нездатність людини вільно продукувати мовлення цей вид афазії здобув назву «небіжуча афазія». За десять років німецький психіатр Карл Верніке продемонстрував інший, протилежний вид мовленнєвого порушення, що одержав назву «біжуча афазія»: пацієнт міг побіжно говорити, але був нездатен розуміти звернене до нього мовлення з причини ураженої задньої ділянки скроневої долі лівої півкулі. Згодом Л. Ліхтхайм (1885) запропонував нейрологічну модель репрезентації мови та її обробки в мозку, узагальнивши дані попередників [10, с. 34].

Виокремлені дві групи афазій, за О. Р. Лурією, можна звести до афазій, пов'язаних із парадигматичними основами мовлення, — фонетичним, морфологічним вибором (частин мови), й афазій, наслідком яких є ускладнення в синтагматичному розгортанні мовлення, власне розгортанні структури висловлювання. Перша група викликана ураженням кори середньо-задніх ділянок лівої півкулі, друга — ураженням передніх лівопівкульових ділянок [4]. Останні дані нейровізуалізації на матеріалі англійської мови, про які зазначає російська вчена-нейролінгвіст Т. В. Ахутіна [1, с. 95], за допо-

могою функціональної магнітно-резонансної томографії (фМРТ), свідчать про динаміку й варіативність активації зон Брока (лівого нижньолобного відділу ЛНЛВ) та Верніке (лівого верхньоскроневого відділу — ЛВСВ) залежно від пред'явленого стимулу-дієслова. Як відомо, в англійській мові існують правильні й неправильні дієслова. Перші мають суфікс *-ed* у минулому часі, останні — особливі форми. Отож, при пред'явленні правильних форм дієслова досліджувані робили спробу зіставлення акустико-фонетичного сигналу зі словесною семантичною репрезентацією, що викликало активацію ЛВСВ. Однак форма з суфіксом (правильне дієслово), не впізнається ментальним лексиконом, що вимагає ввімкнення ЛНЛВ, де триває розкладення цієї словоформи на корінь і суфікс. Одержана інформація знову скеровується до ЛВСВ, і форма впізнається. Для неправильних дієслів активація ЛНЛВ (зони Брока) не була зафіксована, позаяк вони сприймалися цілісно, бо саме так вони зберігаються в ментальному лексиконі. Загалом, як покаже наше подальше дослідження, для аналізу різних словоформ мозком природною є спільна, симультанна «робота» обох відділів ЛП. Як зазначав Л. С. Виготський, те, що в думці міститься симультанно, в мовленні розгортається послідовно, що й визначає дискретний характер потоку вербальної інформації [3].

Згідно з одержаними даними серії нейролінгвістичних експериментів, про які звітують М. Газзаніга та С. Гілярд [8], мовні ділянки двох півкуль не однаково чутливі до стимульного вербально-зорового матеріалу, що пред'являється в різні візуальні поля (відповідно праву чи ліву півкулю). Досліджуваному у його ліве візуальне поле (інформація, згідно з фізіологічним устроєм людини, з лівого ока потрапляє в праву півкулю, з правого — у ліву) на екрані представлялися по чергово слова, проте пацієнти не могли їх відтворити (повторити). Водночас вони могли лівою рукою знайти серед захованих за екраном декількох предметів саме той, що позначений стимульним словом. Коли ж досліджуваним представлялися слова-стимули в праве візуальне поле (зона зорового контролю лівої півкулі), вони без затримки повідомляли це слово. Ці експерименти свідчать, що права півкуля є предметною, містить лише мовленнєві зародки, проте залишається «німою» [7].

На особливу увагу в нейро- та психолінгвістиці заслуговують пов'язані з афазіями мовленнєві помилки. Їхнє вивчення й класифікація дає змогу лінгвісту ствердно відповісти на питання, чи передує фонетичним сегментам їх ментальна репрезентація. У праці [7] описано такі помилки та їхню типологію: персеверація, втручання, взаємна заміна. Персеверація характеризується заміною звуку попереднім, тобто тим що вже прозвучав, наприклад: не тороч мені про ту торочку замість: не тороч мені про ту сорочку. Втручання має місце, коли з'являється звук, який перед цим не звучав, наприклад: ясно як пень замість ясно як день. Взаємна заміна характеризується зміною місць двох мовленнєвих звуків у словах, наприклад: муля в кішені замість куля в мішені [5].

Мета статті — з'ясувати нейролінгвістичні характеристики мовлення осіб з дефіцитом функціонування мовних зон у мозку.

Загалом афазія Брока, або моторна афазія, характеризується запинаннями, прикладанням надмірних зусиль людиною до продукування вислову, який, в свою чергу, має чіткі риси аграматизму: слова у вислові містять хибну морфологічну структуру й здебільшого не мають синтаксичного зв'язку між собою. У бесіді пацієнти сприймають добре на слух вислови співрозмовника. Афазія ж Верніке, або сенсорна афазія, натомість, описується вільним, гарно організованим у граматичному й фонетичному плані мовленням, але беззмистовністю й відсутністю логічного зв'язку між висловлюваннями. Крім того, в осіб страждало слухове сприйняття інформації. Характерно, що біля згаданих зон у мозку розташовані моторна та слухова зони, відповідно. Але експерименти із глухими пацієнтами, які використовують мову жестів, довели незалежність функцій слухової зони від зони Верніке. Адже у глухих із ушкодженими ділянками Брока й Верніке фіксувалися порушення мови жестів [7, с. 57].

Мовці з ураженою зоною Брока розуміють мовлення, але з великими зусиллями можуть організовувати слова у фрази. У мовців з ураженням зони Верніке збережене мовлення, але натомість страждає сприйняття чужого мовлення. Обидва мовленнєві центри демонструють чітку локалізацію мовленнєвих механізмів [7, с. 60]. Попри різну фізіологічну локалізацію в мозку, процеси сприйняття та породження мовлення взаємопов'язані. Характерно, що ділянка Брока (центр породження мовлення) розташована поряд із моторним центром, а зона Верніке — поряд із слуховим центром та центром зорових уявлень слів [2, с. 179–180].

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. *Сенсорна афазія (афазія Верніке).* Цей вид афазії пов'язаний з ураженням задньої третини скроневої звивини лівої півкулі, що супроводжується порушенням фонематичного слуху. Фонематичний слух — це здатність розрізняти звуковий склад слів, яка передує формуванню усного й письмового мовлення та читання, тобто це первинна форма мовленнєвої діяльності. Зазначена здатність до диференціації фонем конкретної мови має два рівні — рівень імітації та рівень кваліфікації звуків [4]. Перший пов'язаний із відтворенням (наслідуванням) звуків без аналізу. Натомість, останній рівень потребує не лише відтворення, а й віднесення конкретного звуку до конкретних букв. Порушення фонематичного слуху призводить до нездатності розрізняти швидко, багатоголосе мовлення (коли в комунікації бере участь кілька співрозмовників). При акустико-мнестичній сенсорній афазії, що є наслідком ураження середніх відділів кори лівої скроневої області, фонематичний слух у хворого збережений, натомість виникає нездатність запам'ятати навіть невеликий мовленнєвий відрізок у результаті порушення слухомовленнєвої пам'яті.

Оптико-мнестична сенсорна афазія викликана ураженням задньо-нижніх відділів лівої скроневої ділянки. В усному мовленні оптико-мнестична афазія через порушення в зоровій репрезентації образу слів полягає в нездатності називати предмети, що їх людина бачить, у спробах словесно описати цей предмет, наприклад, «те, чим їдять» (ложка або виделка) тощо.

Семантична афазія виявляється в досліджуваних з ураженням ділянки на межі скроневих, тім'яних та потиличних відділів мозку. Мовець із семантичною афазією не здатен розуміти сурядний синтаксичний зв'язок у висловлюваннях, коли необхідно уявити просторове розташування описуваних об'єктів, явищ або подій. Найбільше страждають при цьому приймаєники, які передають просторові відношення (*under, over, in, behind*), слова з суфіксами (*beautiful*), конструкції з родовим відмінком (*brother of father, daughter's mother*), часові (*before breakfast I watched TV*), просторові конструкції (*A boy bites a dog — A dog bites a boy*).

Потік мовлення особи з афазією Верніке характеризують фонемні чи семантичні парафазії, які нерідко супроводжуються агнозією (перцептивний дефіцит) фонологічної форми або значень ізольованих слів. Деякі вчені стверджують, що початкова стадія розпізнання слова поза контекстом супроводжується активацією в мозку всіх потенційно можливих ролей, які це слово може грати в різних мовних контекстах, і передує вибіркового ефекту породження контекстів, що в свою чергу накладає обмеження на можливі контексти задля єдино вірної інтерпретації [12]. Якщо припустити ймовірність існування контекстуально-вільного рівня розпізнання/вилучення з пам'яті слова, лінгвіст має побудувати модель, що дає змогу передбачати еталони лексичних помилок під час породження чи сприйняття слів у афатиків. У теорії дистинктивних рис Ш. Блумштейн [6] запропоновано критерії ймовірності появи фонетичної помилки, наприклад, заміни звука, транспозицій, опущень, що нерідко мають місце при афазіях, проте відсутні в нормі. Фонологічні помилки в афатиків можуть якісно не відрізнятися від обмовок, що фіксуються в здорових мовців.

В останніх нейролінгвістичних моделях [10], побудованих на даних нейровізуалізації (фМРТ), зазначено, що форми та значення ізольованих слів зберігаються в ділянці Верніке й навколо неї. Тому ураження цієї ділянки призводить до того, що мовець із сенсорною афазією відчуває дефіцит розуміння під час виконання тесту на асоціативне судження [9]. Причиною цьому є порушення в сприйнятті відношень семантичної подібності між парами слів.

При афазії Верніке мовці зберігають автоматичне лексичне перероблення за втрати стратегічного перероблення інформації. Натомість при афазії Брока (див. нижче) мовці демонструють протилежні риси під час перероблення інформації. Як засвідчила серія експериментів [11], досліджувані другої групи, на відміну від здорових мовців, здебільшого покладаються на евристичні стратегії перероблення. Вивчення тривало із залученням пар речень, де останнє слово було семантично конгруентним/неконгруентним зі змістом речення, наприклад: *'The little girl dropped her ice-cream on the floor/sky.'* Це становить основу гіпотези подвійної дисоціації, яка потребує подальших перевірок на основі даних нейровізуалізації [9].

Афазія Брока. Труднощі мовця з пошуком потрібного слова під час породження мовлення можуть свідчити про наявність аномії як виду афазії Брока або початкової стадії хвороби Альцгеймера. При аномії мовець може послуговуватися такими невербальними стратегіями: активна жестикуля-

ція або зображення ідеї, наприклад, у малюнку. Попри ускладнення з саможивним продукуванням окремих слів, мовець із цим порушенням може повторювати слова без додаткових засобів.

Звуковий бік слова недоступний для тих, хто страждає на фонологічну аномію. При цьому синдромі пацієнт не може вимовити потрібне слово, а намагається описати позначуваний ним об'єкт. Наприклад, слово «пилка» при афазії Брока може мати такий вигляд: «дерево, різати». Водночас дефіцит стадії артикуляції за збережених семантичної й фонологічної стадій виявляється в нездатності вимовити слово, але здатності його зобразити графічно. Другим різновидом аномії є частіший ужиток іменників, але натомість мовлення набуває рис аграматизму. Зокрема, це здебільшого стосується неправильного синтаксису речення-висловлювання, низької кількості дієслів, через що зникає динаміка або подійність у висловах. У осіб із афазією можуть виникати труднощі з відтворенням власних імен через відсутність асоціацій. Краще продукуються слова з предметним значенням, наприклад, «apple», «computer», аніж абстрактна лексика.

До афазій Брока, які складають групу порушень еферентних ланок мовленнєвої системи, належать динамічна афазія та моторна еферентна афазія. Динамічна афазія викликана ураженням середньолобної премоторної ділянки лівої півкулі, суміжної із зоною Брока, і характеризується відсутністю «мовленнєвої ініціативи». Її основою є порушення послідовної темпоральної організації висловлювання, що виявляється в порушеннях при породженні елементарних сполук, а також у нерозгорнутості відповідей на питання в діалозі. Мовцям із динамічною афазією, на противагу таким, що мають оптико-мнестичну афазію, важче продукувати дієслова, а не іменники. Відтак простежується дефіцит смислового боку внутрішнього та зовнішнього висловлювання. Лексична варіативність мовленнєвої продукції мовців із динамічною афазією низька, тексти насичені здебільшого іменниками в називному відмінку.

Крім того, афазію Брока характеризують мовленнєві персеверації. Попри здатність вимовляти окремі звуки, мовець не здатен вимовити жодного слова, окрім вигуків. Існують ускладнення зі злиттям звуків у слова та речення, тобто простежується дефіцит «кінетичної мелодії» мовленнєвого акту, що виявляється в нездатності перемикатися з одного складу (слова) на інший. Ті само прояви фіксуються і на письмі. Отож, навіть при легких формах цієї афазії людині складно впоратися з вимовою непростих у моторному плані словосполучень, наприклад, скоромовок [5].

Отож, при афазії Брока порушується не синтагматична структура цілого речення, а плавне породження компонентів окремого слова, послідовності артикуляцій. Процес повернення від афазії до норми характеризує проходження через стадію так званого телеграфного стилю: особа навіть після того, як вже навчилася вимовляти окремі слова, ще впродовж довгого часу відчуває ускладнення в їхньому сполученні у фрази й речення. Насамкінець зазначимо, що в мовця, який страждає на цей вид афазії, як правило збережений просодичний бік висловлювання, його синтагматична будова.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Природа лексико-семантичних порушень при афазіях свідчить про недостатню обґрунтованість популярних дотепер модулярних моделей організації мови в мозку, що постулюють локальну послідовну обробку інформації. Натомість, моделі конекціонізму, де визнається паралельно розподілена обробка інформації, демонструють пояснювальну силу таких мовленнєвих зрушень через функцію та зональну специфіку порушень [9]. Водночас і моделі конекціонізму не здатні цілковито прояснити мовленнєві афазії лише на основі кореляції рис під час семантичної репрезентації. Тому вони потребують досліджень із застосуванням гемодинамічних методів нейровізуалізації ділянок головного мозку афатичних мовців.

Сьогодні в нейролінгвістичних дослідженнях простежуємо таку тенденцію, що переважна їхня більшість досить серйозну увагу приділяє когнітивній обробці мовців-афатиків із залученням окремих слів, — аспектам їхньої активації або вилучення з пам'яті. Водночас недостатньо уваги приділено питанню інтегрування слова в ширший лінгвальний контекст, що є стрижневим моментом при побудові нейролінгвістичних семантичних моделей перероблення речення. Тому цей аспект дослідження видається перспективним і вагомим для пошуку відповідей на питання когнітивної обробки інформації в парадигмах нейролінгвістики, і психолінгвістики й мовознавства загалом.

Список використаних джерел і літератури

1. Ахутина Т. В. Модель порождения речи Леонтьева — Рябовой: 1967–2005 / Т. В. Ахутина // Психология, лингвистика и междисциплинарные связи : Сб. науч. работ к 70-летию А. А. Леонтьева / под ред. Т. В. Ахутиной, Д. А. Леонтьева. — М. : Смысл, 2008. — С. 79–104.
2. Белянин В. П. Психолінгвістика / В. П. Белянин. — М. : Флінта, 2008. — 232 с.
3. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. — М. : Лабиринт, 2001. — 368 с.
4. Лурия А. Р. Язык и сознание / А. Р. Лурия ; под ред. Е. Д. Хомской. — 2-е изд. — М. : Изд-во МГУ, 1998. — 336 с.
5. Мілінчук В. І. Специфіка емпіричного вивчення мовлення пацієнтів після інсульту з моторною афазією / В. І. Мілінчук // Психологічні перспективи. — 2011. — Вип. 17. — С. 207–218.
6. Blumstein S. *A phonological Investigation of Aphasic Speech*. — The Hague : Mouton, 1973.
7. Cairns H. *Psycholinguistics: An Introduction* / Helen Cairns. — Austin : Pro-ed, 1999. — 226 p.
8. Gazzaniga M. Language and speech capacity of the right hemisphere / M. Gazzaniga, S. Hilliard // *Neuropsychologia*. — 1971. — № 90. — P. 273–280.
9. Ingram J. *Neurolinguistics: An Introduction to Spoken Language Processing and its Disorders* / J. Ingram. — Cambridge : Cambridge University Press, 2007. — 420 p.
10. Pulvermüller F. *The Neuroscience of Language. On Brain Circuits of Words and Serial Order* / F. Pulvermüller. — Cambridge : Cambridge University Press, 2002. — 315 p.
11. Swaab T. Spoken sentence comprehension in aphasia: Event-related potential evidence for a lexical integration deficit / T. Swaab, C. Brown and P. Hagoort // *Journal of Cognitive Neuroscience*. — 1997. — No 9(1). — P. 39–66.
12. Swinney D. A. Lexical access during sentence comprehension: (Re)consideration of context effects / D. A. Swinney // *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*. — 1979. — No 18. — P. 645–659.

References

1. Akhytina T. V. Model porozhdeniya rechy Leonteva– Ryabovoy: 1967–2005 / T. V. Akhytina // *Psichologiya, lingvistika i mezhdisciplinarnyye svyazi: Sb.nauch. rabot k 70-letiyu A. A. Leontyeva/ Pod red. T. V. Akhytinoy, D. A. Leontyeva.* — M. : Smysl, 2008. — S. 79–104.
2. Belyanin V. P. *Psikholingvistika* /V. P. Belyanin. — M. : Flinta, 2008. — 232 s.
3. Vygotsky L. S. *Myshleniye i rech* /L. S. Vygotsky. — M.: Smysl; Labirint, 2001. — 368 s.
4. Luria A. P. *Yasyk i soznaniye/ A. P. Luria; pod red. E. D. Chomskoi.* — 2-e izd. — M. : Izd-vo MHU, 1998. — 336 s.
5. Milinchuk V. I. *Specifika empirychnogo vyvchennya movlennya pacientiv pislya insultu z motornoyu afaziyeyu / V. I. Milinchuk // Psychologichni perspektyvy.* — 2011. — Vyp. 17. — S. 207–218.
6. Blumstein, S. *A phonological Investigation of Aphasic Speech.* The Hague: Mouton, 1973.
7. Cairns H. *Psycholinguistics: An Introduction / Helen Cairns.* — Austin: Pro-ed, 1999. — 226 p.
8. Gazzaniga, M. *Language and speech capacity of the right hemisphere / M. Gazzaniga, S. Hilliard // Neuropsychologia.* — 1971. — № 90. — P. 273–280.
9. Ingram J. *Neurolinguistics: An Introduction to Spoken Language Processing and its Disorders / J. Ingram.* — Cambridge : Cambridge University Press, 2007. — 420 p.
10. Pulvermüller F. *The Neuroscience of Language. On Brain Circuits of Words and Serial Order / F. Pulvermüller.* — Cambridge: Cambridge University Press, 2002. — 315 p.
11. Swaab T. *Spoken sentence comprehension in aphasia: Event-related potential evidence for a lexical integration deficit / T. Swaab, C. Brown and P. Hagoort // Journal of Cognitive Neuroscience.* — 1997. — No 9(1). — P. 39–66.
12. Swinney D. A. *Lexical access during sentence comprehension: (Re)consideration of context effects / D. A. Swinney // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior.* — 1979. — No 18. — P. 645–659.

Тригуб Г. В.

кандидат психологических наук, доцент кафедры иностранных языков
Восточно-европейского университета имени Леси Украинки

НЕЙРОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РЕЧЕВЫХ АФАЗИЙ

Резюме

В статье рассматривается проблема мозговых нарушений процесса порождения и понимания речи. Исследование базируется на современных нейролингвистических подходах к изучению двух основных видов речевых нарушений — афазий Брока и Вернике. Автор обобщает нейролингвистические данные отечественных и зарубежных ученых относительно лингвальных характеристик речи говорящих с вышеупомянутыми афазиями. Результаты исследования механизма речи при афазиях показали качественные и количественные сдвиги в речи от фонологического до синтаксического уровней языка.

Ключевые слова: нейролингвистика, речевые нарушения, афазия Брока, афазия Вернике.

Tryhub H. V.

Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor of Foreign Languages
Department of Lesya Ukrainka East European National University

NEUROLINGUISTIC FEATURES OF SPEECH APHASIAS

Abstract

Formulation of scientific problem and its significance. Questions dealing with speech pathology, speech disorders and speech normally have been inextricably linked to biological data on the organization of language in the human brain, the localization of areas that are responsible for the generation and perception of speech. According to neuroscience, brain language areas are — Broca and Wernicke.

The purpose of the article is to find neurolinguistic speech characteristics of persons with a language functioning deficit areas in the brain. It is focused on the neurolinguistic study of impaired speech by individuals who suffer from Broca's and Wernicke's aphasia. The study generalizes neurolinguistic approaches by home and foreign researchers to the investigation of speech production and comprehension disorders. Primary results of investigating the aphasic speech showed the availability of qualitative and quantitative shifts on phonological to syntactic levels of language. A Broca aphasic speech contains a lot of speech perseverations, non-grammatical constructions, anomia, lack of speech initiative, low indices of lexical variety. Despite the ability to pronounce certain sounds, the speaker is unable to pronounce a single word except exclamations. There are certain complications with the combination of sounds in words and sentences.

Sensory aphasia is characterized by meaningless speech, lack of logical ties between utterances, phonemic and semantic paraphasias, loss of strategic information processing but preserved automatic processing mode. Speakers with Wernicke's aphasia retain automatic lexical processing but lose the strategic information processing.

Key words: neurolinguistics, speech disorders, Broca's aphasia, Wernicke's aphasia.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2015

УДК 159.922.761:37.064

Турубарова А. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології

Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

e-mail: turubarova.a@ua.ru

ORCID ID 0000–0002–4806–4519

СТРУКТУРА СТАВЛЕННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ОПОРНО-РУХОВОГО АПАРАТУ ДО ІНШОГО СУБ'ЄКТА СПІЛКУВАННЯ

У статті наведено результати дослідження стану розвитку структури ставлення підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату як суб'єктів ускладненого та неускладненого спілкування. Визначено чотири чинника, які представляють чотири типи структури ставлення до іншого суб'єкта спілкування.

Ключові слова: ставлення до іншого, підлітки, порушення опорно-рухового апарату, ускладнене спілкування, неускладнене спілкування.

Постановка проблеми. Однією із основних психологічних потреб підлітка є прагнення до спілкування з однолітками, знайти своє місце у суспільстві, бути «значимим». У зв'язку зі значними змінами у психофізичному розвитку підлітків та прагненням до самостійності у них виникають певні труднощі у взаємовідносинах з однолітками. Виявлення характерних труднощів міжособистісного ставлення до партнера по спілкуванню дозволить цілеспрямовано розвинути комунікативні якості підлітків та сприяти гармонійному розвитку їх особистості в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі цілеспрямованого розвитку комунікативних навичок дітей із фізичними вадами присвячені праці таких вчених, як Є. Клопота [1], В. Козьявкін [2], М. Матвеева [6], О. Романенко [5], В. Синьов [6], О. Хохліна [6] та ін. В основі методологічного підходу вивчення особливостей спілкування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату було покладені ідеї В. Лабунської та Л. Орбан-Лембрик. А саме такі характеристики спілкування, як експресивно-мовленнєві особливості партнерів, соціально-перцептивні особливості, ставлення — звертання партнерів один до одного, вміння та навички організації взаємодії та такі параметри як інтенсивність спілкування, кількість партнерів, наявність свідків, вік, стать, статус В. Лабунська [4]. До якостей особистості, що забезпечують успішний комунікативний процес, Л. Орбан-Лембрик [3] відносить перцептивні здібності, здібності встановлювати, підтримувати контакт, здібності оптимально будувати свою мову у психологічному відношенні. Ці групи здібностей можна співставити з виділеними комунікативними якостями, а саме соціально-перцептивні, які представляють собою шаблонність сприйняття партнера, оцінка його почуттів та настрою, співвідношення дій і вчинків партнера з його особистісними якостями тощо; експресивно-мовленнєві — передбачають на-

явність та характер вербальних та невербальних проявів; інструментальні, що характеризують вміння та навички партнерів в організації взаємодії.

Виділення невиділених раніше частин загальної проблеми. Розвиток процесу спілкування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату становить окрему наукову проблему. Адже у зв'язку з різними за характером руховими, мовленнєвими, інтелектуальними та іншими бар'єрами у них виникають певні труднощі у взаємовідносинах із соціальним оточенням. Виявлення особливостей ставлення підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату до іншого суб'єкта спілкування дозволить цілеспрямовано розвинути комунікативні якості підлітків в умовах навчально-виховного процесу та сприяти гармонійному розвитку їх особистості в цілому. Саме цій проблемі присвячена стаття.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення кореляційного зв'язку між показниками інтенсивності виразності ставлення до іншого та соціально-психологічних характеристик спілкування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату в системі «підліток — однолітки».

Виклад основного матеріалу дослідження. Для реалізації мети дослідження були застосовані шкали міжособистісних відносин, адаптовані Ю. Менджеричцькою [4], а саме «Шкала прийняття інших Фейя», «Шкала ворожості Кука — Медлей», «Шкала доброзичливості Кемпбелла», «Шкала довіри Розенберга», «Шкала маніпулятивного ставлення Банта», «Опитувальник міжособистісних відносин Шутца» та опитувальник «Соціально-психологічні характеристики суб'єкта спілкування» В. Лабунської [4]. Експериментальну групу склали діти старшого підліткового віку з порушеннями опорно-рухового апарату (переважно з ДЦП та наслідками поліомієліту зі збереженою інтелектуальною сферою — 202 особи). Контрольну групу склали діти старшого підліткового віку з нормальним фізичним розвитком (у кількості 205 осіб). Кількісний аналіз результатів дослідження експериментальної групи здійснювався за допомогою кореляційного аналізу, обробка проводилась в редакторі електронних таблиць MS Excel 2000. Аналіз зв'язків між показниками здійснювався за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона. Узагальнені порівняльні дані стану розвитку структури ставлення підлітків як суб'єктів ускладненого та неускладненого спілкування експериментальної та контрольної груп за опитувальником міжособистісних стосунків Шутца на етапі констатувального експерименту подано в табл. 1.

В результаті кореляційного аналізу було отримано статистично значущі коефіцієнти кореляції між показниками інтенсивності виразності ставлення до іншого та соціально-психологічних характеристик спілкування в системі «підліток — однолітки» експериментальної групи. Слід зазначити, що було виявлено достовірний зворотній зв'язок між «Шкалою прийняття інших Фейя» та «Шкалою цинізму» ($r = -0,219$; $p = 0,027$) і «Шкалою агресивності» ($r = -0,252$; $p = 0,011$). Між «Шкалою прийняття інших Фейя» та показником необхідної потреби контролю (Sw) виявлено достовірний позитивний зв'язок ($r = 0,195$; $p = 0,049$). Тобто, чим більше підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату приймають оточуючих людей в процесі спілкування, тим менше вони агресивні та цинічні. На нашу думку, така закономірність від-

бувається переважно в тому випадку, коли соціальне оточення (сім'я, школа, однолітки) підлітків виявляє доброзичливість, довіру, толерантне ставлення, надає їм емоційну підтримку. Чим більше підлітки приймають оточуючих людей, тим більше їх потреба підкорятися іншим у спілкуванні. Така закономірність пояснюється прагненням підлітків відчувати себе значимими для оточення за умови виконання їх доручень, прохань тощо.

Таблиця 1

Стан розвитку структури ставлення підлітків як суб'єктів ускладненого та неускладненого спілкування

№ з/п	Показники розвитку	Рівень розвитку структури ставлення (%)									
		Екстремально високий		Високий		Граничні значення		Низький		Екстремально низький	
		Е	К	Е	К	Е	К	Е	К	Е	К
1	Ie	11,9	3,4	36,1	47,8	38,6	44,4	11,9	3,9	1,5	0,5
2	Iw	35,6	30,7	41,6	42,0	10,4	8,8	3,5	17,6	8,9	1,0
3	Ce	11,9	8,8	24,3	34,6	39,1	25,9	21,3	29,8	3,5	1,0
4	Cw	1,0	1,0	12,9	8,8	42,1	17,6	33,2	50,7	10,9	22,0
5	Ae	1,0	2,4	24,3	20,5	56,4	64,9	17,8	11,7	0,5	0,5
6	Aw	3,0	0,5	17,8	30,2	45,0	17,6	32,7	47,3	1,5	4,4

Примітки: 1. Ie — виражена поведінка у сфері «включення»; 2. Iw — необхідна поведінка у сфері «включення»; 3. Ce — необхідна поведінка у сфері «контролю»; 4. Cw — виражена поведінка у сфері «контролю»; 5. Ae — виражена поведінка у сфері «афекту»; 6. Aw — необхідна поведінка у сфері «афекту».

«Шкала доброзичливості Кемпбелла» має прямий значущий зв'язок із «Шкалою довіри Розенберга» ($r=0,232$; $p=0,019$). Виходячи з цього можна припустити, що чим більше підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату доброзичливі по відношенню до інших людей, тим більше вони їм довіряють.

«Шкала довіри Розенберга» має зворотній зв'язок з показником необхідної потреби в афекті (Aw) ($r=-0,200$; $p=0,044$). Чим більше підлітки довіряють оточуючим, тим менше вони обережні при виборі осіб, з якими встановлюють глибокі емоційні відносини.

«Шкала цинізму» має достовірний зв'язок зі «Шкалою агресивності» ($r=0,335$; $p=0,001$), «Шкалою ворожості» ($r=0,291$; $p=0,003$) та показником потреби вираженого контролю (Ce) ($r=0,279$; $p=0,004$). Тобто, чим більше цинізму в підлітків, тим агресивніше та ворожіше вони ставляться до оточуючих людей та прагнуть контролювати ці відносини. Також виявлено зв'язок «Шкали цинізму» із показником необхідної потреби контролю (Cw) ($r=-0,254$; $p=0,01$), показником необхідної потреби в афекті (Aw) ($r=-0,321$; $p=0,001$) та «Шкалою маніпулятивного ставлення Банта» ($r=-0,290$; $p=0,003$). Виходячи з вищесказаного, слід зазначити, що чим більше цинізму в підлітків, тим менше у них бажання підкорятися іншим у спілкуванні, бажання, щоб інші встановлювали з ними глибокі емоційні відносини, та схильність проявляти маніпулятивні дії. Цинічні прояви поведінки підлітків є своєрідним самозахистом та самоствердженням.

«Шкала агресивності» має зворотній зв'язок зі «Шкалою маніпулятивного ставлення Банта» ($r = -0,285$; $p = 0,004$) та показником необхідної потреби контролю (Cw) ($r = -0,296$; $p = 0,003$). Тобто, чим більше агресії проявляють підлітки до оточуючих, тим вони менше схильні проявляти маніпулятивні дії та підкорятися іншим у спілкуванні.

Між «Шкалою маніпулятивного ставлення Банта» та показником необхідної потреби в афекті (Aw) виявлено позитивний достовірний зв'язок ($r = 0,255$; $p = 0,010$). Чим більше підлітки проявляють маніпулятивні дії по відношенню до оточення, тим більше їх бажання, щоб інші встановлювали з ними глибокі емоційні відносини. Ця закономірність свідчить, про те, що підлітки прагнуть, щоб інші встановлювали з ними глибокі емоційні відносини для подальшого маніпулювання ними.

Показник вираженої потреби включення (Ie) має прямий зв'язок із показником необхідної потреби контролю (Cw) ($r = 0,246$; $p = 0,013$), показником потреби вираженого контролю (Ce) ($r = 0,398$; $p = 0,00003$), показником вираженої потреби афекту (Ae) ($r = 0,286$; $p = 0,004$), показником необхідної потреби включення (Iw) ($r = 0,379$; $p = 0,00008$), а також фактором навички взаємодії ($r = 0,202$; $p = 0,041$) та умовами спілкування ($r = 0,236$; $p = 0,017$). Виходячи з вищесказаного, зазначимо, що чим більше проявляється у підлітків бажання знаходитися в товаристві інших людей, тим більше їх бажання підкорятися іншим у спілкуванні, контролювати ці відносини, встановлювати близькі емоційні відносини з оточенням та бажання, щоб інші проявляли до них інтерес та приймали їх у своє товариство.

Показник необхідної потреби контролю (Cw) має достовірний позитивний зв'язок із показником необхідної потреби включення (Iw) ($r = 0,252$; $p = 0,011$), показником необхідної потреби в афекті (Aw) ($r = 0,233$; $p = 0,018$), показником вираженої потреби афекту (Ae) ($r = 0,379$; $p = 0,00008$) та зворотній зв'язок із показником потреби вираженого контролю (Ce) ($r = -0,261$; $p = 0,008$). Чим більше бажання підлітків підкорятися іншим у спілкуванні, тим більше бажання, щоб інші виявляли інтерес до них та приймали їх у своє товариство, встановлювали з ними глибокі емоційні відносини, самим встановлювати глибокі емоційні відносини та менше бажання контролювати ці відносини.

Експресивно-мовленевий фактор має тісний зв'язок із соціально-перцептивним фактором ($r = 0,823$; $p = 0,000001$), фактором ставлення-звертання ($r = 0,660$; $p = 0,0000001$), навичкам взаємодії ($r = 0,691$; $p = 0,0000001$) та умовами спілкування ($r = 0,569$; $p = 0,0000001$). Виходячи з даних, можна припустити, що чим більші експресивно-мовленеві порушення має підліток, тим більше виникає труднощів спілкування в соціально-перцептивній сфері особистості, сфері ставлення-звертання до партнера по спілкуванню, сферах умінь, навичок організації взаємодії та умов спілкування, тобто впливає на всі групи характеристик спілкування.

Соціально-перцептивний фактор тісно пов'язаний із фактором ставлення-звертання ($r = 0,751$; $p = 0,0000001$), навичками взаємодії ($r = 0,808$; $p = 0,0000001$) та умовами спілкування ($r = 0,621$; $p = 0,0000001$). Тобто, чим

більше труднощів спілкування у підлітків в соціально-перцептивній сфері (невміння продемонструвати розуміння особливостей однолітка, точно оцінити його почуття та настрої тощо), тим більше у них виникає проблем спілкування у сфері навички, вміння організації взаємодії (звичка перебивати розмову, невіміння слухати іншого, невіміння аргументувати свої зауваження тощо) та сфері умови спілкування (тривале спілкування з однією і тією ж людиною, ускладнення спілкування в присутності сторонніх осіб тощо).

Фактор ставлення-звертання має достовірний позитивний зв'язок із навичками взаємодії ($r = 0,491$; $p = 0,0000001$). Тобто, чим більше труднощів у спілкуванні виникає в підлітків у сфері ставлення-звертання (байдуже, підозріле, вороже ставлення до однолітка тощо), тим більше у них виникають труднощі з уміннями та навичками організації взаємодії (звичка перебивати розмову, невіміння слухати іншого, невіміння аргументувати свої зауваження тощо).

Дані кореляційного аналізу були доповнені даними факторного аналізу. Для визначення типів структури ставлення до іншого суб'єктів спілкування використовувався факторний аналіз показників інтенсивності виразності ставлення до іншого, які були отримані в результаті обробки відповідей досліджуваних на питання і твердження опитувальників-шкал міжособистісних відносин. Факторний аналіз проводився за методом головних компонент з наступним Varimax-обертанням факторів за допомогою пакета SPSS 17. Для визначення кількості факторів використовувався критерій Кеттела. Міра адекватності вибірки Кайзера — Мейера — Олкіна (КМО) склала 0,58, що свідчить про задовільну адекватність факторної моделі матриці кореляцій такому набору змінних. Значущість тесту сферичності Бартлетта складає 0,000, що свідчить про існування кореляційних зв'язків між змінними вихідного масиву та можливість їх групування на основі тісноти кореляції. Було виділено чотири відносно незалежних фактори, які пояснюють 55,5 % варіацій значень за шкалами. Цей показник вважається достатнім для психологічних досліджень.

За допомогою факторного аналізу відокремлено чотири чинника, які представляють чотири типи структури ставлення до іншого суб'єкта спілкування (див. табл. 2).

Зупинимось на характеристиці кожного чинника. Перший чинник пояснює 16,55 % загальної дисперсії і має факторне навантаження 2,152. До нього увійшли такі показники з високою позитивною факторною вагою: цинізм (0,709), агресивність (0,508), ворожість (0,466) та з високою негативною факторною вагою: маніпулятивне ставлення (-0,696), потреба в емоційній холодності (-0,608). Відповідно до змісту перелічених показників цей чинник був названий «Ворожо-агресивно-цинічний». Ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта ускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, можуть бути позначені як суб'єкти ускладненого спілкування (23,3 % досліджуваних).

Таблиця 2

Структура ставлення до іншого суб'єктів (підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату) спілкування

Вид ставлення	F1	F2	F3	F4
Шкала цинізму	0,709	0,308	-0,139	-0,104
Шкала маніпулятивного ставлення Банта	-0,696	0,179	-0,042	-0,048
Aw — потреба в емоц. холодності	-0,608	0,013	-0,449	-0,020
Шкала агресивності	0,508	0,013	-0,353	-0,358
Шкала ворожості	0,466	-0,038	-0,418	-0,021
Ie — потреба соц. включення	-0,021	0,827	-0,148	0,281
Се — потреба контролю	0,238	0,701	0,058	-0,180
Iw — потреба соц. виключення	-0,298	0,570	0,124	0,084
Шкала довіри Розенберга	0,068	0,065	0,671	0,008
Шкала доброзичливості Кемпбелла	-0,081	0,008	0,639	-0,145
Шкала прийняття інших Фейя	-0,097	-0,240	0,468	0,404
Ae — потреба в емоц. близькості	0,209	0,161	0,012	0,786
Sw — потреба підкорення	-0,333	0,026	-0,179	0,778
Факторне навантаження	2,152	1,718	1,672	1,668
Процент загальної дисперсії	16,55 %	13,21 %	12,86 %	12,83 %

Примітка: F1 — «Ворожо-агресивно-цинічний» чинник, F2 — «Включено-контролюючий» чинник, F3 — «Доброзичливо-довірко-приймаючий» чинник, F4 — «Емоційно-підкорено-приймаючий» чинник.

Другий чинник пояснює 13,21 % загальної дисперсії і має факторне навантаження 1,718. До нього увійшли такі показники з високою позитивною факторною вагою: потреба соціального включення (0,827), потреба контролю (0,701), потреба соціального виключення (0,570). У відповідності зі змістом перелічених показників даний чинник був названий «Включено-контролюючий». Дана структура позначена як амбівалентна тому, що в неї з великим факторним навантаженням увійшли ставлення, які складають теоретичну модель структури ставлення суб'єкта як неускладненого спілкування, так і ускладненого (21,8 % досліджуваних).

Третій чинник пояснює 12,86 % загальної дисперсії і має факторне навантаження 1,672. До нього увійшли такі показники з високою позитивною факторною вагою: доброзичливість (0,639), довіра (0,671), прийняття інших (0,468). Відповідно до змісту перелічених показників цей чинник був названий «Доброзичливо-довірко-приймаючий». Ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта неускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти неускладненого спілкування (25,2 % досліджуваних).

Четвертий чинник пояснює 12,83 % загальної дисперсії і має факторне навантаження 1,668. До нього увійшли такі показники з високою позитивною факторною вагою: прийняття інших (0,404), потреба в емоційній близькості (0,786), потреба підкорення (0,778). Відповідно до змісту перелічених показників цей чинник був названий «Емоційно-підкорено-приймаючий». Така структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта неускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями

опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти неускладненого спілкування (29,7 % досліджуваних).

Для зменшення проявів подібних труднощів міжособистісного спілкування підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату у системі «підліток — однолітки» доцільно створити психолого-педагогічні умови цілеспрямованого розвитку їх комунікативних якостей.

Висновки. Структура ставлення до іншого суб'єктів спілкування (підлітків із порушеннями опорно-рухового апарату) складається з чотирьох чинників, а саме: перший чинник «Ворожо-агресивно-цинічний» — ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта ускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти ускладненого спілкування (23,3 %). Другий чинник «Включено-контролюючий» — ця структура позначена як амбівалентна тому, що в неї з високим факторним навантаженням увійшли ставлення, які складають теоретичну модель структури ставлення суб'єкта як неускладненого спілкування, так і ускладненого (21,8 %). Третій чинник «Доброзичливо-довірливо-приймаючий» — ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта неускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти неускладненого спілкування (25,2 %). Четвертий чинник «Емоційно-підкорено-приймаючий» — ця структура відповідає теоретичній моделі структури ставлення суб'єкта неускладненого спілкування, відповідно, підлітки з порушеннями опорно-рухового апарату, які мають факторну вагу за цим показником, були позначені як суб'єкти неускладненого спілкування (29,7 %).

Список використаних джерел і літератури

1. Інтеграція молоді з обмеженими фізичними можливостями в суспільство : громадсько-правові, соціально-психологічні та інформаційно-технологічні аспекти : методичний посібник / Є. А. Клопота, В. Г. Бондаренко, О. А. Клопота, С. А. Бондаренко. — Запоріжжя : ЗНУ, 2008. — 114 с.
2. Козьявкін В. І. Детские церебральные параличи : медико-психологические проблемы / В. И. Козьявкин, Л. Ф. Шестопалова, В. С. Подкорытов. — Львов : Украинские технологии, 1999. — 144 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Е. Соціальна психологія : у 2 кн. / Л. Е. Орбан-Лембрик. — К. : Либідь, 2004. — Кн. 1 : Соціальна психологія особистості і спілкування. — 576 с.
4. Психология затрудненного общения. Теория. Методы. Диагностика. Коррекция / В. А. Лабунская, Ю. А. Менджерицкая, Е. Д. Брус. — М. : Академия, 2001. — 288 с.
5. Романенко О. В. Попередження дефіцитарних напрямків особистісного розвитку школярів з церебральним паралічем / О. В. Романенко // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами : збірник наукових праць. — К. : Університет «Україна», 2004. — С. 80–82.
6. Синьов В. М. Психологія розумово відсталого дитини / В. М. Синьов, М. П. Матвеева, О. П. Хохліна. — К. : Знання, 2008. — 359 с.

References

1. Integratsiya molodi z obmezhenimi fizichnimi mozhlivostyami v suspilstvo : gromadsko-pravovi, sotsialno-psihologichni ta informatsiyno-tehnologichni aspekti : metodichniy posibnik / E. A. Klopota, V. G. Bondarenko, O. A. Klopota, S. A. Bondarenko. — Zaporizhzhya : ZNU, 2008. — 114 s.
2. Kozyavkin V. I. Detskie tserebralnyie paralichi : mediko-psihologicheskie problemy / V. I. Kozyavkin, L. F. Shestopalova, V. S. Podkoryitov. — Lvov : Ukrainskie tehnologii, 1999. — 144 s.
3. Orban-Lembrik L. E. Sotsialna psihologiya : u 2 kn. / L. E. Orban-Lembrik. — K. : Libid, 2004. — Kn. 1 : Sotsialna psihologiya osobistosti i spilkuvannya. — 576 s.
4. Psihologiya zatrudnennogo obscheniya : Teoriya. Metodyi. Diagnostika. Korrektsiya / V. A. Labunskaya, Yu. A. Mendzheritskaya, E. D. Brus. — M. : Akademiya, 2001. — 288 s.
5. Romanenko O. V. Poperedzhennya defitsitarnih napryamkiv osobistisnogo rozvitku shkolyariv z tserebralnim paralichem / O. V. Romanenko // Aktualni problemi navchannya ta vihovannya lyudey z osoblivimi potrebami : zbirnik naukovih prats. — K. : Universitet «Ukrayina», 2004. — S. 80–82.
6. Sinov V. M. Psihologiya rozumovo vidstaloyi ditini / V. M. Sinov, M. P. Matveeva, O. P. Hohlina. — K. : Znannya, 2008. — 359 s.

Турубарова А. В.

кандидат психологических наук, доцент кафедры практической психологии
Классического частного университета, г. Запорожье

СТРУКТУРА ОТНОШЕНИЯ ПОДРОСТКОВ С НАРУШЕНИЯМИ ОПОРНО-ДВИГАТЕЛЬНОГО АППАРАТА К ДРУГОМУ СУБЪЕКТУ ОБЩЕНИЯ

Резюме

В статье приведены результаты исследования состояния развития структуры отношения подростков с нарушениями опорно-двигательного аппарата как субъектов затрудненного и незатрудненного общения. Определены четыре фактора, которые представляют четыре типа структуры отношения к другому субъекту общения.

Ключевые слова: отношение к другому, подростки, нарушение опорно-двигательного аппарата, затрудненное общение, незатрудненное общение.

Turubarova A. V.

PhD of Psychological Sciences, Associate Professor of Applied Psychology
Department Classical Private University, Zaporozhye

STRUCTURE OF ATTITUDE OF ADOLESCENTS WITH DISORDERS OF THE LOCOMOTOR TO ANOTHER ENTITY OF COMMUNICATION

Abstract

The results of investigation of the structure of the attitude of adolescents with disorders of the musculoskeletal system as complicated and uncomplicated business communication were showed. It was identified four factors that are four types of structures relationship to another entity communication.

To identify the type of structure attitude to other subjects of communication it was used factor analysis indicators expressive intensity ratio to another, which were obtained by processing the responses of subjects to questions and statements questionnaires, scales of interpersonal relations.

Structure attitude to other subjects of communication (adolescents with disorders of the musculoskeletal system) consists of four factors, namely: the first factor «hostile-aggressive and cynical» — this structure corresponds to the theoretical model of the structure of the attitude of the subject miscommunication, respectively, adolescents with disorders of the musculoskeletal system, having the weight factor for this indicator have been marked as subjects of miscommunication. The second factor «Enabled-controlled» — this structure is designated as ambivalent because her high load factor included attitudes that make up the theoretical model of the attitude of the subject as uncomplicated communication and miscommunication. The third factor «benevolent confidentially-host» — this structure corresponds to the theoretical model of the structure of the attitude of the subject uncomplicated communication accordingly adolescents with disorders of the musculoskeletal system, having the weight factor for this indicator have been marked as subjects uncomplicated communication. The fourth factor «Emotionally submissive-host» — this structure corresponds to the theoretical model of the structure of the attitude of the subject uncomplicated communication accordingly adolescents with disorders of the musculoskeletal system, having the weight factor for this indicator have been marked as subjects uncomplicated communication.

Key words: relationship to other teenagers, violation of the musculoskeletal system, miscommunication, uncomplicated communication.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2015

УДК 616.89:159.9

Шевченко Р. П.

кандидат психологических наук, доцент кафедры философии ОНМУ
(г. Одесса)

соискатель кафедры психотерапии ХМАПО (г. Харьков)

e-mail: Rosina777@inbox.ru

ORCID ID 0000–0003–2515–6717

СНИЖЕНИЕ УРОВНЯ СОЦИАЛЬНОГО ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ С НЕВРОТИЧЕСКИМИ И ПСИХОСОМАТИЧЕСКИМИ РАССТРОЙСТВАМИ

В статье представлено исследование индивидуально-типологических особенностей и психоэмоциональных нарушений у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами. Отражено влияние отмеченных факторов на снижение уровня социального функционирования у больных выделенного клинического круга.

Ключевые слова: индивидуально-типологические особенности, психоэмоциональные расстройства, социальное функционирование, психосоциальная дезадаптация, невротические расстройства, психосоматические расстройства.

Актуальность исследования. Адаптация современного человека к постоянно меняющимся внешним условиям — одна из важных общетеоретических проблем, исследуемых специалистами различного профиля в психофизиологическом, социально-психологическом и других аспектах. Один из вопросов данных исследований — изучение содержания, принципов формирования социального функционирования, выделение факторов, влияющих на основные его составляющие.

Понятие социального функционирования в трудах авторов рассматривается в связи с общим качеством жизни субъекта, трактуется как система жизненных ценностей, характеризующих созидательную деятельность, структуру потребностей и условий развития человека [1; 2; 6]. В зависимости от степени удовлетворенности человека собственной жизнью, социальным статусом, формирующимися личностными отношениями в сознании субъекта складывается представление о степени удовлетворенности собственной жизнью, ее качестве.

Особенности формирования социального функционирования у военнослужащих привлекает внимание исследователей в связи с рядом дополнительных стрессогенных факторов, влияющих именно на данную социальную группу.

Согласно исследованиям, в ряде случаев затяжная адаптация у курсантов военных вузов к изменившимся в связи с пребыванием в военной среде условиям жизни ведет к резкому снижению социального функционирования [7]. Среди факторов, послуживших причиной снижения уровня

социального функционирования, авторы подчеркнули необходимость сочетания обучения с несением военной службы, большой объем информации, что вызывает эмоциональное напряжение. Подчеркнули, что перечисленные факторы нередко приводят к разочарованию в выборе будущей профессии.

В других исследованиях авторы уделили внимание тому, что в условиях неблагоприятных тенденций динамики состояния здоровья военнослужащих необходимо более тщательное исследование всего спектра причин, послуживших основой роста заболеваемости данной категории населения. Подчеркнули значимость оперативной информации о заболеваемости представителей данной социальной группы, постоянного мониторинга уровня здоровья, изучения стрессогенных факторов повышенной заболеваемости [1; 3].

Ряд трудов исследователей [2; 7] посвящен анализу социально-экономического положения и условий жизни военнослужащих, как возможных причин снижения уровня социального функционирования, обнаруженного у представителей данной социальной группы. Авторы изучили материальное, социально-экономическое положение военнослужащих, включили в исследование анализ жилищных условий военнослужащих, состояние медицинского обслуживания и организации отдыха военнослужащих, а также членов их семей.

Научный интерес вызывают опубликованные результаты исследования [1; 5; 8], демонстрирующие зависимость динамики показателей социального функционирования военнослужащих-контрактников, уволенных по состоянию здоровья, от содержания, качества проведения с данной группой больных реабилитационных мероприятий. Важным представляется анализ трудотерь в результате заболеваемости и госпитализации военнослужащих.

Опираясь на вышеизложенное, вопрос об изучении причин различного генезиса — социального, экономического, личностного — роста заболеваемости военнослужащих невротическими и психосоматическими расстройствами является важным, нуждающимся в дополнительных исследованиях. Один из аспектов вопроса — снижение уровня социального функционирования у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами, очерченная проблема была изучена как производная особенностей взаимосвязи индивидуально-типологических черт и особенностей психоэмоциональных расстройств у испытуемых выделенного клинического круга.

Цель исследования изучить особенности взаимосвязи индивидуально-типологических черт и особенностей психоэмоциональных расстройств у военнослужащих с психосоматическими и невротическими расстройствами.

Задачи исследования: изучить особенности индивидуально-типологических черт у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами; определить особенности психоэмоциональных расстройств у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами; рассмотреть полученные данные как предикторы снижения уровня социального функционирования больных выделенного клинического круга.

Матеріал і методи дослідження. Дослідження було організовано і проведено на клінічній базі 411 Центрального військового клінічного госпіталю (г. Одеса). Для організації дослідження було набрано 232 больних психосоматическими і невротическими расстройствами.

Для реалізації першої задачі — вивчити особливості індивідуально-типологіческих черт у воєннослужащих с невротическими і психосоматическими расстройствами — виділена категорія больних була вивчена при допомозі методики К. Леонгарда — Г. Шмишека. В результаті у воєннослужащих с невротическими і психосоматическими расстройствами були визначені типи акцентуацій характера (см. рисунок).

Найбільш виразительними типами індивідуально-типологіческих черт характера в групі 1, куди вошли досліджувані воєннослужащие с невротическими расстройствами, були застревание ($14,7 \pm 1,12$) і циклотимність ($14,2 \pm 1,12$). Это сигнализує о том, что для больних данної групи в більшій степені була характерна схильність більш довго переживати обиду, гнів, страх. Одна из характерных черт — стремление превзойти других, добиться реального уважения и признания со стороны окружающих.

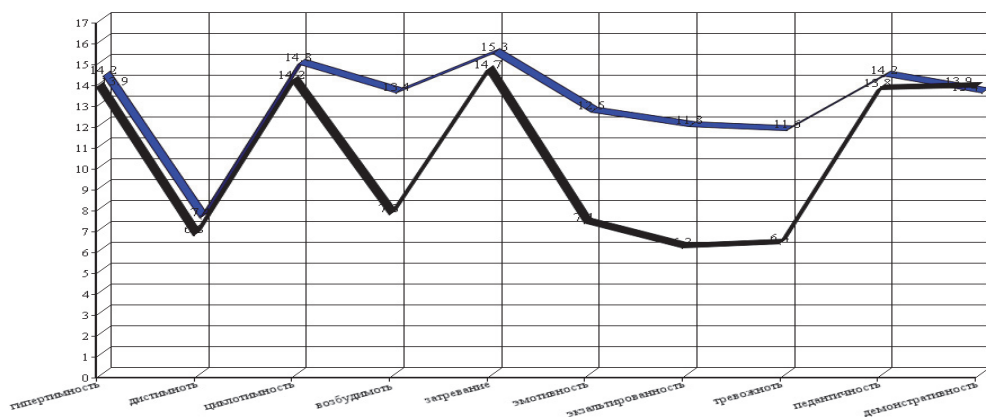

Рис. Распределение типов акцентуации характера у воєннослужащих с психосоматическими і невротическими расстройствами

Важной отличительной особенностью описываемой категории больних является склонность к периодической смене общего эмоционального фона, настроения, уровня активности. В их поведении периодически наблюдается общий психофизиологический спад, проявляющийся в снижении аппетита, отсутствии полноценного сна, общей вялости, апатичном отношении к происходящему.

Для подгруппы 2, в которую были определены воєннослужащие с психосоматическими расстройствами, характерны застревание ($15,3 \pm 1,12$), циклотимний ($14,8 \pm 1,12$), гипертимний ($14,2 \pm 1,12$), педантичнний ($14,2 \pm 1,12$) типы індивідуально-типологіческих особенностей характера. Это проявляется в склонности представителей выделенной категории к

возвратам, тщательному обдумыванию прожитых событий, совершенных поступков. Настойчивость и упорство, характерные для людей данного типа, затрудняют их адаптацию в ситуациях, требующих переключения на другой способ решения проблемы, другой вид деятельности и т. д. Свойственное для людей данного типа честолюбие может проявляться в высоких требованиях к себе и окружающим, недоверии к доброжелательному отношению.

Характерны эмоциональные, поведенческие вспышки, продолжающиеся, однако, недолго. Находясь в состоянии эмоционального подъема, они демонстрируют хороший уровень коммуникабельности, сотрудничества. Однако, переживая спад в настроении, пессимистично оценивают все происходящее вокруг, собственное положение в социуме, перспективы помощи, получаемой в лечебном учреждении и т. д. Находясь в таком состоянии, больные выделенного круга стремятся к уединению, остро переживают незначительные жизненные промахи.

Испытуемые выделенного типа отличаются преувеличенным стремлением к порядку, четко следуют разработанному плану. С трудом переключаются на изменения в привычном укладе. Часто в переживаемых событиях уделяют преувеличенное внимание внешней стороне дела, частностям. Присущая им педантичность распространяется на вопросы заботы о собственном здоровье.

Реализуя вторую задачу — определить особенности психоэмоциональных расстройств у военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами, — мы провели исследование военнослужащих с невротическими и психосоматическими расстройствами с помощью методики диагностики самооценки тревоги Ч. Д. Спилбергера и Ю. Л. Ханина. Была проведена сравнительная оценка реактивной тревоги (РТ) и личностной тревожности (ЛТ), результаты отражены в таблице.

Высокие показатели реактивной тревоги обнаружены как у больных с невротическими расстройствами (у 75,5 %), так и у больных с психосоматическими расстройствами (у 77,7 %). Достоверно чаще встречался низкий уровень реактивной тревоги в группе больных с невротическими расстройствами (у 11,8 %), чем в группе 2 (у 4,6 %), при $\varphi_{\text{эмп}} = 2,06 > 1,64 = \varphi_{\text{кр}}$, $\rho_{\varphi} < 0,01$.

Уровень личностной тревожности достоверно преобладал в группе 2 у 82,3 %, при $\varphi_{\text{эмп}} = 3,90 > 1,64 = \varphi_{\text{кр}}$, $\rho_{\varphi} < 0,01$. Тогда как в группе 1 у 78,4 % преобладал умеренный уровень личностной тревожности, при $\varphi_{\text{эмп}} = 3,71 > 1,64 = \varphi_{\text{кр}}$, $\rho_{\varphi} < 0,01$.

Данные проведенного исследования показывают, что в группе больных с невротическими расстройствами наблюдается высокий уровень реактивной тревоги и умеренный личностной тревожности. В первую очередь, тревожная ситуативная реакция отражает адаптацию у данного контингента к предъявляемым социальным требованиям. Для них характерны чувство тревоги, которое соответствуют типу реагирования личности на стрессовую ситуацию, но с разной интенсивностью и динамикой во времени.

Таблиця

Уровень реактивной тревоги и личностной тревожности у больных с невротическими и психосоматическими расстройствами (по данным методики Ч. Д. Спилбергера — Ю. Л. Ханина)

Уровень	Группа 1, больные с невротическими расстройствами, n=102			Группа 2, больные с психосоматическими расстройствами, n=130			критерий ϕ
	Абс. число	%	$\mu \pm m$	Абс. число	%	$\mu \pm m$	
Реактивная тревога							
Высокий	77	75,5	48,37±1,36	101	77,7	50,36±2,04	0,56
Умеренный	13	12,7	41,25±1,66	23	17,7	43,69±2,11	1,06
Низкий	12	11,8	26,91±1,58	6	4,6	28,74±1,83	2,64**
Личностная тревожность							
Высокий	14	13,8	46,92±1,24	107	82,3	48,74±2,08	3,90**
Умеренный	80	78,4	34,26±1,71	16	12,3	43,14±1,58	3,71**
Низкий	8	7,8	15,43±2,67	7	5,4	28,36±1,45	1,18

Примечание: * — разница показателей с невротическими расстройствами от показателей с психосоматическими расстройствами по критерию ϕ — угловое преобразование Фишера достоверное ($\rho_{\phi} < 0,05$);

** — разница показателей с невротическими расстройствами от показателей с психосоматическими расстройствами по критерию ϕ — угловое преобразование Фишера достоверное ($\rho_{\phi} < 0,01$).

Реализуя третью задачу — рассмотреть полученные данные как предикторы снижения уровня социального функционирования больных выделенного клинического круга, — мы проанализировали полученные результаты. Важной отличительными характеристиками военнослужащих с психосоматическими расстройствами являются склонность по незначительным причинам к смене эмоционального фона, уровня активности, высокий уровень реактивной тревоги, умеренный — личностной тревожности. Военнослужащие с психосоматическими расстройствами отличались непродолжительными по времени периодичными эмоциональными и поведенческими всплесками, высоким уровнем личностной тревоги, склонностью к частой пессимистичной оценке происходящего в жизни, собственных перспектив.

Обнаруженные в ходе исследования особенности формируют определенный характерный тип поведения, реагирования на стрессовые ситуации, формируют предрасположенность исследованных больных с невротическими и психосоматическими расстройствами к снижению уровня социального функционирования субъекта. Следует отметить наличие в группе испытуемых с психосоматическими расстройствами большего круга заостренных индивидуально-типологических черт, особенностей психоэмоциональных расстройств.

Выводы. В результате исследования была достигнута поставленная цель — изучить особенности взаимосвязи индивидуально-типологических черт и особенностей психоэмоциональных расстройств у военнослужащих с психосоматическими и невротическими расстройствами.

Выделенные клинические группы отличались рядом особенностей. Военнослужащие с невротическими расстройствами обладали склонностью к смене эмоционального фона, уровня активности, высоким уровнем реактивной тревоги, умеренной личностной тревожностью. У военнослужащих с психосоматическими расстройствами были отмечены эмоциональные и поведенческие вспышки, высокий уровень личностной тревоги, склонности к пессимистичной оценке перспектив в собственной жизни, успешности хода лечения.

Настойчивость и упорство, характерные для людей данного типа, затрудняют их адаптацию в ситуациях, требующих переключения на другой способ решения проблемы, другой вид деятельности и т. д. Наблюдающиеся перепады в настроении, активности, стремление к уединению в периоды «спада» способствуют разрушению налаженных социальных контактов, затрудняют социализацию субъекта в целом.

В силу обнаруженного в группе испытуемых с психосоматическими расстройствами большего числа заостренных индивидуально-типологических черт, а также более неблагоприятных для общего хода лечения особенностей психоэмоциональных расстройств, чем в группе исследованных с невротическими расстройствами, вопрос о причинах взаимосвязи особенностей психоэмоциональной сферы, личностных характеристик с возможностями успешной социальной адаптации военнослужащих обозначенных клинических групп вызывает научно-исследовательский интерес, нуждается в дополнительном исследовании.

Список использованных источников и литературы

1. Варламов Д. О. Медико-соціальні проблеми професійного стресу у військовослужбовців миротворчих контингентів Збройних Сил України // *Військова медицина України*. — 2003. — Т. 3, № 3–4. — С. 105–109.
2. Волик О. М. Соціальний та духовний комфорт військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України // *Військова медицина України*. — 2002. — Т. 2, № 1. — С. 92–94.
3. Доровских И. В. Варианты ситуационного невротического реагирования у военнослужащих, проходящих военную службу по призыву // *Военно-медицинский журнал*. — 2004. — Т. 325, № 6. — С. 45–48.
4. Дыбов М. Д. Аудиовизуальная коррекция психофизиологического статуса военных специалистов // *Военно-медицинский журнал*. — 2011. — Т. 332, № 2. — С. 57–59.
5. Епачинцева Е. М. Реабилитационные программы специализированной помощи участникам боевых действий // *Актуальные проблемы клинической, социальной и военной психиатрии*. — СПб., 2005. — С. 46–47.
6. Ильина И. К. Роль психологической адаптации при посттравматических стрессовых расстройствах // *Архів психіатрії*. — 2009. — Т. 15, № 1 (56). — С. 60–64.
7. Казенных В. В. Анализ факторов, способствующих развитию преневротических расстройств у курсантов // *Актуальные проблемы клинической, социальной и военной психиатрии*. — СПб., 2005. — С. 103–104.
8. Косилов А. Работоспособность человека и пути ее повышения. — М., 1974.

References

1. Varlamov, D. O. (2003) Medical and social problems of occupational stress in military peacekeeping contingents of the Armed Forces of Ukraine [Mediko-sotsialni problemi profesijnogo stresu u viyskovosluzhbovtiv mirotvorchih kontingentiv Zbrojnih Sil Ukraini] // Military Medicine Ukraine. — Т. 3, № 3–4. — P. 105–109.
2. Volyk, O. M. (2002) Social and spiritual comfort conscripts Armed Forces of Ukraine [Sotsialniy ta duhovniy komfort viyskovosluzhbovtiv strokovoyi sluzhbi Zbrojnih Sil Ukraini] // Military Medicine Ukraine. — Т. 2, № 1. — P. 92–94.
3. Dorovskih, I. V. (2004) Options situational neurotic response from soldiers performing military service [Varianti situatsionnogo nevroticheskogo reagirovaniya u voennosluzhaschih, prohodyaschih voennuyu sluzhbu po prizyivu] // Military Medical Journal. — Т. 325, № 6. — S. 45–48.
4. Dyibov, M. D. (2011) Audio-visual correction of psychophysiological state of military experts [Audiovizualnaya korektsiya psihofiziologicheskogo statusa voennyih spetsialistov] // Military Medical Journal. — Т. 332, № 2. — S. 57–59.
5. Epachintseva, E. M. (2005) Rehabilitation programs specialized care combatants [Reabilitatsionnyie programmy spetsializirovannoy pomoschi uchastnikam boevyih deystviy] // Actual problems of clinical, social and military psychiatry. — St. Petersburg. — S. 46–47.
6. Ilina, I. K. (2009) The role of coping with post-traumatic stress disorder [Rol psihologicheskoy adaptatsii pri posttravmaticheskikh stressovyih rasstroystvah] // Archives of Psychiatry. — Vol. 15, № 1 (56). — S. 60–64.
7. Kazennyih, V. V. (2005) Analysis of factors, contributing to the development of preneurotic disorders in kursantov [Analiz faktorov, sposobstvuyuschih razvitiyu prenevroticheskikh rasstroystv u kursantov] // Actual problems klinicheskoy, sotsyalnoy and voennoy psyhiatriy — SPb. — S. 103–104.
8. Kosilov, A. (1974) Human performance and ways to improve [Rabotosposobnost cheloveka i puti ee povyisheniya]. — M.

Шевченко Р. П.

доцент кафедри філософії ОНМУ (м. Одеса),
здобувач кафедри психотерапії ХМАПО (м. Харків)

ЗНИЖЕННЯ РІВНЯ СОЦІАЛЬНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ З НЕВРОТИЧНИМИ І ПСИХОСОМАТИЧНИМИ РОЗЛАДАМИ

Резюме

У статті представлено дослідження індивідуально-типологічних особливостей і психоемоційних порушень у військовослужбовців з невротичними і психосоматичними розладами. Відображений вплив зазначених факторів на зниження рівня соціального функціонування у хворих виділеного клінічного кола.

Ключові слова: індивідуально-типологічні особливості, психоемоційні розлади, соціальне функціонування, психосоціальна дезадаптація, невротичні розлади, психосоматичні розлади.

Shevchenko R. P.

Associate Professor Department of Philosophy ONMU (Odessa)

Applicant for the Department of Psychotherapy KhMAPE (Kharkiv)

REDUCING SOCIAL FUNCTIONING SERVICEMEN WITH NEUROTIC AND PSYCHOSOMATIC DISORDERS

Abstract

The article presents a study of individual-typological features and psycho-emotional disorders in servicemen with neurotic and psychosomatic disorders. It reflects the influence of the mentioned factors on reducing the level of social functioning in patients of the selected clinical circle.

The study was conducted on the clinical base of 411th Central Military Clinical Hospital, it was attended by 232 patients with psychosomatic and neurotic disorders.

The study of features of individual-typological features in servicemen with neurotic and psychosomatic disorders was carried out by using K. Leongard — G. Shmishek methodology. Definition of features of psycho-emotional disorders in servicemen of the selected clinical group was conducted using the technique of self-diagnostic of anxiety by C. D. Spielberger and Y. L. Hanina. A comparative evaluation of reactive anxiety (RA) and personal anxiety (PA) was also carried out.

It was discovered that selected clinical groups differed by a number of features. Servicemen with neurotic disorders were distinguished by a tendency to change the emotional background, level of activity, a high level of reactive anxiety, and a moderate level of personal anxiety. Servicemen with psychosomatic disorders differed by emotional and behavioral outbursts, high level of personal anxiety, a tendency for pessimistic assessment of the prospects of their own life, successful course of treatment.

Persistence and perseverance characteristic of this type of people make it difficult for them to adapt in situations that require switching to another method of solving the problem, another type of activity, etc. Observed swings in mood, activity, desire for solitude during periods of «recession» contribute to the destruction of the established social contacts, make socialization difficult for the subject in general.

Key words: individually-typological features, psycho-emotional disorders, social functioning, psychosocial maladjustment, neurotic disorders, psychosomatic disorders.

Стаття надійшла до редакції 11.02.2015

УДК 378.01377(075.8)

Юрченко З. В.

кандидат психологічних наук, доцент кафедри вікової та педагогічної психології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ
e-mail: iurchenko_z@i.ua
ORCID ID 0000–0002–4655–9382

ПСИХОЛОГІЧНІ ФАКТОРИ АКТУАЛІЗАЦІЇ НАУКОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ ОСОБИСТОСТІ НА ЗАСАДАХ КУЛЬТУРОТВОРЕННЯ

У статті здійснюється теоретичний аналіз психологічного підґрунтя актуалізації наукового потенціалу особистості. Конкретизуються складові механізмів розвитку особистості ученого за культуротворчою моделлю. Систематизується спектр особистісних психологічних новоутворень, які виникають у дослідника внаслідок оволодіння ним культурою наукової праці, що є запорукою її успішності.

Ключові слова: науковий потенціал особистості, психологічні механізми, умови актуалізації, культуротворча модель розвитку дослідника.

Постановка проблеми. Сучасний науковий поступ потребує таких особистостей, які, здолавши шлях культуроосвоєння, культурокористування, долучаться до культури ціннісних критеріїв й уподобань, тобто — до культуротворення. Тому постає фундаментальне питання про створення культуротворчої моделі актуалізації наукового потенціалу особистості.

Психологічні умови та механізми розвитку наукового потенціалу особистості в контексті культуротворчої моделі розглядаються нами як певні незалежні величини, що здійснюють вплив на складові наукового потенціалу та рівні його актуалізації як системного утворення. Отже, саме культурологічний підхід, обраний нами як провідний, дозволяє розглядати проблему формування особистісних якостей дослідника, науковця через призму загальнокультурного фону соціуму.

Однак теоретичний аналіз наукового доробку дослідження особливостей розвитку наукового потенціалу (див.: [1; 2; 3; 12]) дозволив виявити дві базових суперечності, що відображають такі неузгодженості:

- між усвідомленням необхідності опанування культурними знаннями і досвідом та неготовністю приймати цінності культурооволодіння й культуротворення як керівництво до дії;
- між рівнем сформованості дослідницької культури і вимогами, що характеризують особистість як таку, що володіє способами організації культурної дослідницької діяльності.

Розв'язання даних суперечностей буде сприяти активізації дослідницької діяльності тих, хто навчається, орієнтації їх на творчість і, врешті решт, на культурне становлення, що на практиці забезпечить розгортання суб'єктної позиції особистості.

Крім того, у визначенні вченими сутності психологічного механізму, психологічних умов як психологічних ресурсів для досягнення людиною високих результатів у дослідницькій діяльності, виокремились три основні точки зору. По-перше, у межах природничо-наукової парадигми розвитку наукового психологічного знання, для якої головне — пояснення причин явища. По-друге, з виникненням у фізіології ідеї регуляції (І. М. Сеченов) у динаміці психічного процесу (С. Л. Рубінштейн, О. В. Брушлінський та ін.) (див.: [6; 14]).

По-третє, з розвитком ідей системно-структурного підходу (Л. С. Виготський, С. Л. Рубінштейн, О. М. Леонтьєв та ін.) (див.: [8; 9; 13; 14]) виникає поняття функціонального органу як конкретної цілісної конфігурації, що складається з певних компонентів й забезпечує виконання тих чи інших регулятивних функцій. Такий функціональний орган не тільки виконує функцію психологічного механізму, але і є ним по суті.

Отже, «психологічний механізм» є широким поняттям і являє собою сукупність факторів, умов, закономірностей взаємодії людини з оточуючою дійсністю, які забезпечують її функціонування у світі. По суті психологічний механізм являє собою постійно діючу або ситуативну цілісну психологічну систему, що забезпечує функціонування й розвиток особистості. Таке тлумачення сутності психологічного механізму потребує розкриття змісту його психологічної системи у контексті актуалізації особистісного наукового потенціалу.

Результати теоретичного аналізу. Виходячи із наявних теоретико-методологічних підходів (див.: [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16]) на яких ґрунтується дослідження, психологічний механізм ми розглядаємо як психологічну систему засобів функціонування й розвитку наукового потенціалу особистості.

Концептуальну основу дослідження психологічних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості в контексті культуротворчої моделі складають наступні положення:

– основою систематизації психологічних механізмів розвитку наукового потенціалу є структура наукового потенціалу особистості та рівень її функціонування;

– один психологічний механізм може включати в себе інші механізми, а сам, у свою чергу, входить в будь-який більш загальний психологічний механізм. При цьому усім психологічним механізмам притаманні особливості механізму інтеріоризації як «механізму механізмів»;

– кожен психологічний механізм включає в себе у різному співвідношенні процеси диференціації та інтеграції як базові у розвитку і становленні людини в культурі;

– психологічний механізм як система складається із підсистем, ступінь активізації яких неоднаковий й залежить від того, для виконання якої саме функції наукового потенціалу вони необхідні.

На основі цих теоретичних положень нами було виокремлено групи психологічних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості залежно від рівня узагальненості та рівня функціонування.

Так, за рівнем **узагальненості** у нашому дослідженні виділено системні психологічні механізми, що забезпечують розвиток (створення і реалізацію) наукового потенціалу особистості як цілісного утворення та конкретні психологічні механізми, що забезпечують виконання та розвиток окремих функцій наукового потенціалу.

За рівнем **функціонування** виокремлюємо психологічні механізми на рівні окремої особистості (психологічні) та психологічні механізми на рівні малої соціальної групи, марковані як «соціально-психологічні».

У виокремленні системоутворюючих механізмів розвитку наукового потенціалу особистості ми спираємось на запропоновану нами трьохмірну модель простору наукової праці: наукова діяльність, наукове спілкування і особистість вченого. Грунтуючись на аналізі психолого-педагогічних досліджень творчості загалом і наукової — зокрема, доцільно означити творче начало як провідне в утворенні особистості ученого. Водночас, за Л. С. Виготським і С. Л. Рубінштейном (див.: [8; 14]), зміст поняття «творчість» найбільш виразно втілюється в особистісній якості «самостійність».

Самостійність як системоутворююча властивість особистості ученого інтеріоризується, у свою чергу, у таких системних психологічних механізмах розвитку наукового потенціалу:

- ціннісно-сміслові механізми;
- механізми саморегуляції (самопізнання, зв'язок ідентифікації і відчуження, зв'язок самоактуалізації із задоволеністю);
- рефлексивні механізми (предметна, системна та метарефлексії).

Так, за гуманістичними філософськими концепціями ХХ ст., культуротворчість у її ціннісно-сміслових механізмах є однією із сутнісних характеристик людини у цілому (М. О. Бердяєв, А. Гелен та ін.). Зокрема, за А. Бергсоном, саме «потреба у творчості» визначає основні «життєві поривання» людини. При цьому творчість спрямовується не лише назовні, але й усередину — на самопізнання й творення власного Я, нових можливостей розуму і волі.

У процесі культуротворення формуються такі значущі особистісні новоутворення як особлива внутрішня позиція, розвинута творча уява і узагальнення переживань, спираючись на які людина розширює межі зовнішнього світу завдяки своїй цілеспрямованій і продуктивній активності. Результатом і механізмом культуротворення постає певне мотиваційно-ціннісне ставлення особистості до дослідницької діяльності.

Проте традиційна освітня модель, побудована на принципах раціонально-нормативного підходу, не здатна створити умови для сучасного культуротворчого процесу, у якому становлення особистості передбачає не лише входження у культуру науки, але й продукування її цінності як такої.

Зокрема, наявні зовнішні (соціально-психологічні) та внутрішні умови розвитку наукового потенціалу особистості відображають такі акмеологічні суперечності:

- відсутність повноцінного взаємозв'язку між фаховою освітою, науково-дослідницькою і практичною діяльністю та вимогами суспільства до інтеграції освітньої, наукової і практичної діяльності;

– посилення невідповідності змісту освіти, освітніх технологій сучасним вимогами та завданням забезпечення конкурентоспроможності української освіти на світовому ринку освітніх послуг;

– між необхідністю реалізації культуротворчої моделі актуалізації наукового потенціалу особистості в освітньому процесі й наявним рівнем теоретичного розуміння дієвості системи психолого-педагогічних ідей щодо розвитку наукового потенціалу в контексті культуротворення із врахуванням особливостей оволодіння фаховою і науковою діяльністю, вікових закономірностей.

Аналіз культуротворчого методологічного підходу дозволяє також конкретизувати складові системи внутрішніх психологічних умов ефективності розвитку наукового потенціалу особистості, а саме:

– поєднання діагностики й самодіагностики особистісних потенційних можливостей щодо пізнавальної діяльності;

– розвиток ціннісно-сміслового ставлення особистості до пізнання та його продуктів;

– створення культуротворчої діалогічності у пізнанні;

– побудова проблемно-ситуативного простору за аналогією із науковою, професійною діяльністю і життєвими реаліями;

– надання свободи вибору стратегії міждисциплінарного культуротворчого пошуку на засадах збагачення індивідуального пізнавального досвіду особистості;

– послідовне ускладнення дослідницької діяльності, оволодіння науковими методами й інформаційно-комунікативними технологіями пізнання за умов невизначеності.

Загалом психолого-педагогічні умови актуалізації наукового потенціалу особистості мають системно-інтегративний характер та забезпечують успішне формування особистості дослідника у процесі культурогенезу.

Як відомо, підходи гуманістичної психології (А. Маслоу) розглядають самоактуалізацію як системний механізм розвитку особистості, її смислового поля. Так, самоактуалізація у сфері наукової діяльності дозволяє осмислити її життєву важливість для особистості, породити особистісний смисл цієї діяльності, піднести на новий ступінь не лише діяльність, але й самого себе у своєму розвитку. Водночас якщо інтенція самоактуалізуватися як природна особливість притаманна кожній людині (К. Роджерс та ін.), то здатність до самоактуалізації реально набувається лише тією особистістю, яка успішно здолала шлях індивідуалізації (А. Юнг), набула зрілості, тобто створила структурований простір особистісних смислів.

А відтак на початках оволодіння особистістю культурою наукової праці одним із завдань педагогічної системи «науковий потенціал особистості» є завдання перетворення інтенції самоактуалізації у здатність самоактуалізуватися як особистісну компетентність.

Як відомо, наукова творчість — це співтворчість на засадах колективного початку, наукове знання кристалізується у різноманітних контекстах спілкування — у партнерстві, діалозі, дискусії тощо. Однак це й відчужує особистість ученого від її індивідуальності, робить її конформною. Водно-

час відчуження, зберігаючи «самість», індивідуальність особистості дослідника, ставить його в опозицію до наукового співтовариства, позбавляючи можливості самоактуалізуватися.

Отже, механізмом, що запускає розвиток наукового потенціалу особистості, є зв'язок самоактуалізації із задоволеністю дослідницькою діяльністю. Задоволеність розглядається нами як ступінь співвіднесення людиною своїх актуальних і потенційних можливостей у сфері науки, свого актуального рівня розвитку із вимогами, які пред'являються до дослідника (інформацією субкультури). Адже задоволеність працею, собою і життям є, як відомо, критеріальним показником, а її міра — рушійною силою професіоналізації та соціалізації.

Водночас розвиток наукового потенціалу — це оптимізація творчості, мисленнєвої діяльності також шляхом підвищення рефлексивної культури мислення. Адже саме наукова рефлексія, як компонент творчості, забезпечує переосмислення змісту свідомості її суб'єкта — ученого, самоудосконалення його особистості як творця та формування особистісної готовності до реалізації наукового потенціалу. Отже, наукова рефлексія виступає системним механізмом розвитку наукового потенціалу.

А відтак, активне запровадження в освітній процес вищої школи рефлексивної практики сприяє розвитку у студентів, аспірантів рефлексивної позиції як базового механізму розвитку й реалізації наукового потенціалу. Рефлексуюча діяльність забезпечує аналіз здійснюваних досліджень, виокремлення нових засобів для вибудови більш досконалих процесів науково-пошукової діяльності, сприяє оволодінню культурою наукової праці.

Творче мислення — це процес створення нових систем зв'язків, властивостей особистості, її інтелектуальних здібностей, що характеризуються динамічністю і системністю. У творчому мисленні й відображена сутність науково-дослідницької діяльності, яка передбачає наявність специфічних умінь і навичок, які виходять за межі типових алгоритмів, пошук незвичайних рішень, здатність ставити нові проблеми в умовах непевності, розмаїття виборів, здійснювати відкриття за межами наявних знань.

Отже, творче мислення — це результат і важлива умова розвитку особистості, систематичного і послідовного формування особистісних новоутворень в межах діяльності, передусім — науково-дослідницької. Оволодіння творчим мисленням є запорукою формування у дослідника рефлексивної здатності, тобто спроможності до цілепокладання, нестандартного підходу до розв'язання проблем, проектування дій, оцінки результатів діяльності, а відтак — умовою розвитку наукового потенціалу особистості загалом.

У сфері фахової освіти наукова діяльність є необхідним елементом освітнього процесу, засобом посилення у студентів мотивації до навчання, поглиблення інтересу до професії і сучасної фахової підготовки.

При цьому творчість як самостійна діяльність особистості виникає за умови внутрішньої потреби у ній. Отже, необхідною умовою науково-творчої реалізації особистості є сформованість мотивації дослідницької діяльності. Так, саме мотивація досягнення у науково-дослідній діяльності є

умовою розвитку наукового потенціалу, оскільки передбачає намір долати щось складне, посилювати власну самоповагу, часом перевершувати самого себе у застосуванні власних здібностей.

Саме мотиваційний компонент підтримує у дослідника постійний інтерес до предмету дослідження, зумовлює пошук нових шляхів розв'язання проблеми, прагнення пізнавати незвідане.

Мотивація досягнень, таким чином, спрямована на кінцевий результат, орієнтована на мету дослідження і є однією з умов загального особистісного розвитку, орієнтує на успіх у будь-якій діяльності, в тому числі і науковій. Словом, мотивація досягнення виступає особистісним ресурсом розвитку наукового потенціалу.

В нашому дослідженні як самостійне інтегральне, цілісне утворення, що є умовою актуалізації наукового потенціалу, розглядається психологічна культура (культура Я) особистості. Психологічна культура, з нашого погляду, є способом гармонізації внутрішнього світу особистості, системоутворюючим конструктом якого є Я, і гармонізації внутрішнього світу (Я) з світом зовнішнім.

На основі оптимальності або неоптимальності культури Я (як системоутворюючого компонента структури психологічної культури особистості загалом) відповідним чином відбувається й становлення усіх інших її компонентів (передусім предметно-психологічного та соціально-психологічного).

Культура Я виявляється у готовності та здатності досягнення і підтримання особистістю гармонії усередині себе на основі особистісного зростання.

Висновки. Теоретичне дослідження дозволило систематизувати та конкретизувати психологічні фактори та механізми актуалізації наукового потенціалу особистості, а саме:

- засвоєння, прийняття студентами, магістрами, аспірантами цінностей культуротворення як основи мотивації дослідницької діяльності;
- усвідомлення необхідності орієнтуватися на культуротворення та культуротворчість у діяльності;
- оволодіння методами і засобами розвитку наукового потенціалу;
- орієнтація на культурно-дослідницький вектор поведінки;
- проектування і запровадження моделей культури наукової праці в навчально-пізнавальну (учні), навчально-дослідницьку (студенти) або у дослідницьку діяльність (аспіранти).

Таким чином, дослідження психологічних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості показало наступне:

– найбільш продуктивними й значущими підходами до дослідження механізмів розвитку наукового потенціалу особистості є аксіологічний, діяльнісний і акмеологічний;

– наявні дві основні групи психологічних механізмів — за рівнем узагальнення (перша), яка включає системні і конкретні, що пов'язані із сутністю та структурою наукового потенціалу особистості; за рівнем функціонування (друга група), яка включає відповідно особистісні й соціально-психологічні механізми;

– активізація зазначених психологічних механізмів зумовлює якісні новоутворення наукового потенціалу за стадіями його розвитку (пізнавально-орієнтований, потребово-пошуковий і активно-діяльнісний);

– структуру системних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості складають ціннісно-сміслові механізми, механізми самореалізації у підсистемах самопізнання, ідентифікації; відчуження; самоактуалізації; задоволеності; рефлексивні механізми (системна, предметна і метарефлексії);

– до структури конкретних механізмів розвитку наукового потенціалу особистості входять прийняті студентами, аспірантами цінності культурно-оволодіння дослідницької діяльності як керівництва до дії, орієнтованість на культурно-дослідницький модус поведінки та оволодіння методами й засобами розвитку наукового потенціалу;

– структуру соціально-психологічних механізмів складають залученість до спільної дослідницької діяльності, готовність ефективно взаємодіяти у різних комунікативних ситуаціях і позитивно впливати на інших за умов групової роботи.

Отже, саме на засадах актуалізації наукового потенціалу можна розв'язати завдання формування особистості, готової та здатної (компетентної) до здійснення наукотворчої діяльності.

Список використаних джерел і літератури

1. Драгомирова І. Концептуальні аспекти формування сучасного спеціаліста / І. Драгомирова // Вища школа. — 2001. — № 2–3. — С. 49–52.
2. Зязюн І. Естетична регуляція цінностей свідомості / І. Зязюн // Вища освіта України. — 2005. — № 3. — С. 5–12.
3. Поротій Я. І. Особливості ціннісно-мотиваційної сфери студента / Я. І. Поротій // Практична психологія та соціальна робота. — 2000. — № 2. — С. 36–39.
4. Карпенко З. С. Аксиологічна психологія особистості / З. С. Карпенко. — Івано-Франківськ: Лілея, НВ, 2009. — 512 с.
5. Асмолов А. Г. Культурно-історична психологія и конструирование миров / А. Г. Асмолов. — М.: Вороняк, 1996. — 768 с.
6. Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование (логико-психологический анализ) / А. В. Брушлинский // Субъект: мышление, учение, воображение. — М.: Институт практической психологии; Воронеж: НПО «Модэк», 1996. — 392 с.
7. Богоявленская Д. В. Интеллектуальная активность как проблема творчества / Д. В. Богоявленская. — Ростов н/Д: Изд-во Рост. ун-та, 1983. — 173 с.
8. Выготский Л. С. Воображение и его развитие в детском возрасте / Л. С. Выготский. Собр. соч.: В 6 т. / Под ред. В. В. Давыдова. — М.: Педагогика 1982. — Т. 2: Проблемы общей психологии. — С. 436–454.
9. Дружинин В. Н. Психология общих способностей / В. Н. Дружинин. — СПб.: Питер, 1999. — 368 с. — (Серия «Мастера психологии»).
10. Исаев И. Ф., Макотрова Г. Ф. Исследовательская культура как фактор саморазвития старшеклассников в профильном обучении: Монография / И. Ф. Исаев, Г. Ф. Макотрова. — Белгород: Изд-во Бел ГУ, 2007. — 236 с.
11. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. — СПб.: Питер, 2000. — 992 с.
12. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика / Д. А. Леонтьев. — М.: Смысл, 1999. — 486 с.
13. Леонтьев Д. А. Личностное в личности: личностный потенциал как основа самодетерминации / Д. А. Леонтьев // Учёные записки кафедры общей психологии МГУ им. М. В. Ломоносова. Вып.1 / Под ред. Б. С. Братуся, Д. А. Леонтьева. — М.: Смысл, 2002. — С. 56–65.

14. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная / Пономарёв Я. А., Козленко В. Н., Семёнов И. И., Степанов С. Ю. и др.; Под. ред. Я. А. Пономарёва. — М.: Наука, 1990. — 224 с.
15. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. — СПб.: Питер, 1999. — 720 с.
16. Фельдштейн Д. И. О состоянии и путях повышения качества диссертационных исследований по педагогике и психологии. — М.: Педагогика, 2008. — С. 3–14.
17. Яковлева Е. Л. Психология развития творческого потенциала / Б. Л. Яковлева. — М.: Флинта, 1997. — 224 с.

References

1. Dragomirova I. Kontseptualni aspekti formuvannya suchasnogo spetsialista/ I. Dragomirova // *Vischa shkola*. — 2001. — № 2–3. — С. 49–52.
2. Zyazyun I. Estetichna regulyatsiya tsinnostey svidomosti/ I. Zyazyun // *Vischa osvita Ukraini*. — 2005. — № 3. — С. 5–12.
3. Porotiy Ya. I. Osoblivosti tsinnisno-motivatsiynoyi sferi studenta / Ya. I. Porotiy // *Praktichna psihologiya ta sotsialna robota*. — 2000. — № 2. — С. 36–39.
4. Karpenko Z. S. Aksiologichna psihologiya osobistosti / Z. S. Karpenko. — Ivano-Frankivsk: Lileya, NV, 2009. — 512 s.
5. Asmolov A. G. Kulturo-istorichnaya psihologiya i konstuirovane mirov / A. G. Asmolov. — М.: Voronyak, 1996. — 768 s.
6. Brushlinskiy A. V. Myishlenie i prognozirovanie (logiko-psihologicheskii analiz) / A. V. Brushlinskiy // *Sub'ekt: myishlenie, uchenie, voobrazhenie*. — М.: Institut prakticheskoy psihologii; Voronezh: NPO «Modek», 1996. — 392 s.
7. Bogoyavlenskaya D. B. Intellectualnaya aktivnost kak problema tvorchestva / D. B. Bogoyavlenskaya. — Rostov n/D: Izd-vo Rost. un-ta, 1983. — 173 s.
8. Vyigotskiy L. S. Voobrazhenie i ego razvitie v detskom vozraste / L. S. Vyigotskiy. *Sobr. soch: V 6 t. / Pod red. V. V. Davydova*. — М.: Pedagogika 1982. — Т. 2: *Problemyi obschey psihologii*. — С. 436–454.
9. Druzhinin V. N. Psihologiya obschih sposobnostey / V. N. Druzhinin. — СПб.: Piter, 1999. — 368 s. — (Seriya «Mastera psihologii»).
10. Isaev I. F., Makotrova G. F. Issledovatel'skaya kultura kak faktor samorazvitiya starsheklassnikov v profilnom obuchenii: Monografiya / I. F. Isaev, G. F. Makotrova. — Belgorod: Izd-vo Bel GU, 2007. — 236 s.
11. Krayg G. Psihologiya razvitiya / G. Krayg. — СПб.: Piter, 2000. — 992 s.
12. Leontev D. A. Psihologiya smysla: priroda, stroenie i dinamika / D. A. Leontev. — М.: Smyisl, 1999. — 486 s.
13. Leontev D. A. Lichnostnoe v lichnosti: lichnostnyiy potentsial kak osnova samodeterminatsii / D. A. Leontev // *Uchyonyie zapiski kafedryi obschey psihologi MGU im. M. V. Lomonosova. Vip. 1 / Pod red. B. S. Bratusya, D. A. Leonteva*. — М.: Smyisl, 2002. — С. 56–65.
14. Psihologiya tvorchestva: obschaya, differentsialnaya, prikladnaya / Ponomaryov Ya. A., Kozlenko V. N., Semyonov I. I., Stepanov S. Yu. i dr.; Pod. red. Ya. A. Ponomaryova. — М.: Nauka, 1990. — 224 s.
15. Rubinshteyn S. L. Osnovyi obschey psihologii / S. L. Rubinshteyn. — СПб.: Piter, 1999. — 720 s.
16. Feldshteyn D. I. O sostoyanii i putyah povysheniya kachestva dissertatsionnyih issledovaniy po pedagogike i psihologii. — М.: Pedagogika, 2008. — С. 3–14.
17. Yakovleva E. L. Psihologiya razvitiya tvorcheskogo potentsiala / B. L. Yakovleva. — М.: Flinta, 1997. — 224 s.

Юрченко З. В.

кандидат психологических наук, доцент кафедры возрастной и педагогической психологии Прикарпатского национального университета имени В. Стефаника

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ АКТУАЛИЗАЦИИ НАУЧНОГО ПОТЕНЦИАЛА ЛИЧНОСТИ НА ОСНОВЕ КУЛЬТУРОСОЗИДАНИЯ

Резюме

В статье осуществляется теоретический анализ психологического основания актуализации научного потенциала личности. Конкретизируются составляющие механизмов развития личности ученого за культуросозидательной моделью. Систематизируется спектр личностных психологических новообразований, которые возникают у исследователя в результате овладения им культурой научной работы, что является залогом ее успешности.

Ключевые слова: научный потенциал личности, психологические механизмы, условия актуализации, культуротворческая модель развития исследователя.

Iurchenko Z. V.

Ph.D., assistant professor, Department of age and educational psychology, Precarpathian National University named after V. Stefanyk

PSYCHOLOGICAL FACTORS ACTUALIZATION OF A PERSON'S SCIENTIFIC POTENTIAL ON THE BASIS OF CULTURAL CREATIVITY

Abstract

The paper presents results of theoretical analysis of the psychological basis of actualization of scientific potential of the individual. The main components of the process of development of a scientist according to culture creative model are specified. Study of psychological mechanisms of scientific potential of the individual revealed that the most productive and meaningful approaches are axiological, activity and acmeological. There are two main groups of psychological mechanisms: the level of generalization (first), which includes system and structure of scientific potential of the individual; the level of functioning (second group), which includes under personal and socio-psychological mechanisms. Activation of these psychological mechanisms determines the quality of the scientific potential on different stages of development. Structure system mechanisms of scientific potential of the individual make value-semantic mechanisms, mechanisms of self subsystems in self-identification; exclusion; self actualization; satisfaction; reflexive mechanisms (system, object and metareflections). The author states the value of research for cultural creativity and production of methods and means of development of scientific potential; structure of the psychosocial mechanisms constitute involvement in joint research activities, willingness to cooperate effectively in different communicative situations and positively affect other conditions for group work.

Key words: scientific potential of the individual, psychological mechanisms, actualization, culture creative model of development of the researcher.

Стаття надійшла до редакції 26.02.2015

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Журнал «Вісник Одеського національного університету. Психологія» є фаховим виданням України і має мету інформувати читачів про нові наукові дослідження у сфері психологічної науки.

У журналі друкуються статті та короткі повідомлення, в яких наведені оригінальні результати теоретичних досліджень і огляди з актуальних проблем за тематикою видання.

Статті публікуються українською, російською або англійською мовами.

1. Матеріали для публікації повинні бути оформлені таким чином:

- у першому рядку ліворуч вказують індекс УДК (жирний прямий); у кожному наступному рядку;

- (у називному відмінку виділити жирним прямим) **Прізвище Ім'я По батькові**, науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора, поштова адреса та електронна пошта (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками;

- персональний ідентифікаційний номер ORCID;

- (по центру прописними літерами, виділити жирним) **НАЗВА СТАТТІ**;

- (по центру виділити жирним) **Анотація**;

- (з абзацу) текст анотації українською мовою;

- (з абзацу) **Ключові слова**: (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним);

- **ТЕКСТ СТАТТІ**

У структурі статті повинні бути відображені обов'язкові елементи згідно з вимогами ВАК України до наукових статей, а саме:

постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;

виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;

формулювання цілей статті (постановка завдання);

виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

висновки з даного дослідження;

перспективи подальших досліджень у даному напрямі.

- (по центру виділити жирним) **Список використаних джерел і літератури**:

Список використаних джерел оформляються відповідно до стандартів ДСТУ 7.1:2006, ДСТУ 3582–97, ГОСТ 7.12–93;

- анотація **РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ** у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про

кожного подаються окремими рядками); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Анотація** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Ключевые слова:** (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

• Реферат статті **АНГЛІЙСЬКОЮ МОВОЮ** (обсяг до 1000 знаків) у такому порядку й вигляді: **Прізвища та ініціали авторів** (науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються окремими рядками); **Назва статті** (по центру виділити жирним прямим); **Abstract** (по центру виділити жирним); (з абзацу) текст анотації; (з абзацу) **Key words:** (перелік ключових слів — бажано від трьох до восьми, не виділяти жирним).

Реферат статті англійською мовою має відповідати наступним вимогам інформативність (без загальних слів); оригінальність (не копіювати скорочену анотацію, подану національною мовою); змістовність (відображати основний зміст статті та результати досліджень); структурованість (можливо, навіть рубрикація, як у статті: предмет, тема, мета, метод або методологія, результати, область застосування результатів, висновки); «англомовність» (якісна англійська мова); компактність (обсяг 100–250 слів).

• **список літератури (транслітерований) (REFERENCES)**, який необхідно наводити повністю окремим блоком, повторюючи список літератури, наданий національною мовою, незалежно від того, є в ньому іноземні джерела чи немає. Якщо в списку є посилання на іноземні публікації, вони повністю повторюються у списку, наведеному латиницею. Оформляти за нормами APA — American Psychological Association

<http://www.apastyle.org/>,

<http://www.library.cornell.edu/research/citmanage/apa>,

<http://www.nbuv.gov.ua/node/931>

2. **Текст статті** має бути набраний шрифтом Times New Roman, 14 кеглем через 1,5 інтервали; верхнє і нижнє поле — 2 см, лівє — 2,5 см, правє — 1,5 см; абзац — 1,25 см. Назви розділів в тексті статті — по центру, назви підрозділів — з абзацу, таблиці — по центру. Не допускається форматування за допомогою пустих рядків.

3. **Рисунки та графіки** у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif, gif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (подавати якісні оригінали). Написи на рисунках виконують шрифтом основного тексту та розміру. Рисунки підписують і нумерують (якщо їх більше ніж один) під рисунком по центру тексту — шрифтом розміру 12 накреслення *Курсив (Italic)*. Всі об'єкти в простих рисунках, які зроблені у Word, мають бути обов'язково згруповані. Текст статті не повинен містити рисунків і/або текста в рамках, рисунків, розташованих поверх/за текстом й т. ін., тобто текст повинен форматуватися таким чином, щоб для всіх об'єктів було встановлено розміщення «у тексті». Складні, багатооб'єктні рисунки з нашаруваннями готувати за допомогою графічних редакторів (CorelDraw, PhotoShop та ін.).

4. **Таблиці** подають як окремі об'єкти у форматі *Word* з розмірами, приведеними до сторінки складання. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12. Заголовки таблиць розміщують по центру сторінки, накреслення п/ж, пряме, а нумерація таблиць (якщо їх більше ніж одна) — по правому краю сторінки.

5. **Формули** подають у форматі *Microsoft Equation 3.0 (4.0)*, вирівнюють по центру посередині тексту і нумерують в круглих дужках з правого краю. Шрифт за визначенням *Word: звичайний* — 13 пт, *великий індекс* — 9 пт, *маленький індекс* — 6 пт, *великий символ* — 14 пт, *маленький символ* — 10 пт.

6. Окремий файл — відомості про автора:

- прізвище, ім'я, по батькові;
- учене звання, посада місце роботи автора (установа, підрозділ);
- адреса; електронна пошта; телефон.

7. Стаття повинна мати рецензію і бути рекомендована до друку та подаватися з рецензією керівника, консультанта або фахівця з проблеми, що досліджується, а також з рекомендацією відділення, оформленою як витяг із протоколу засідання відділення або вченої ради установи.

8. Публікація в журналі платна (у разі неможливості особистого отримання матеріалів друкований журнал надсилається Новою поштою за кошти автора).

9. Редколегія, за погодженням з автором, може редагувати матеріал. Відповідальність за зміст статті несе автор. В одному номері може бути опублікована тільки одна стаття автора.

http://onu.edu.ua/uk/science/sp/announcer_onu/announser_onu_psiho/

Редакційна колегія журналу

«Вісник Одеського національного університету. Психологія»

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

вул. Дворянська, 2,

м. Одеса, 65082

Електронну версію статті

можна надіслати електронною поштою за адресою

vestnik_psy@onu.edu.ua

Відповідальний редактор

Кононенко Оксана Іванівна — к. психол. наук, доцент

oksana.kroshka@gmail.com

тел. 067–796–40–10

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Журнал «Вестник Одесского национального университета. Психология» является профессиональным специализированным изданием Украины и имеет цель информировать читателей о новых научных исследованиях в области психологической науки.

В журнале печатаются статьи и краткие сообщения, в которых приведены оригинальные результаты теоретических исследований и обзоры по актуальным проблемам по тематике издания.

Статьи публикуются на украинском, русском или английском языках.

1. Материалы для публикации должны быть оформлены следующим образом:

- в первой строке слева указывают индекс **УДК** (жирный прямой), в каждом следующем ряду:

- (в именительном падеже выделить жирным прямым) **Фамилия Имя Отчество**, научная степень, ученое звание, должность, место работы автора, почтовый адрес и электронный адрес (без сокращений), если авторов несколько, сведения о каждом подаются отдельными строками;

- персональный идентификационный номер **ORCID**;

- (по центру прописными буквами, выделить жирным) **НАЗВАНИЕ СТАТЬИ**;

- (по центру выделить жирным) **Аннотация**;

- (с абзаца) текст аннотации на русском языке;

- (с абзаца) **Ключевые слова**: (перечень ключевых слов — желательно от трех до восьми, не выделять жирным);

- **ТЕКСТ СТАТЬИ**

В структуре статьи должны быть отображены обязательные элементы согласно требованиям ВАК Украины к научным статьям, а именно:

постановка проблемы в общем виде и ее связь с важными научными или практическими задачами;

анализ последних исследований и публикаций, в которых начато решение данной проблемы и на которые опирается автор;

выделение нерешенных ранее частей общей проблемы, которым посвящается статья;

формулирование целей статьи (постановка задачи);

изложение основного материала исследования с полным обоснованием полученных научных результатов;

выводы из данного исследования;

перспективы дальнейших исследований в данном направлении.

- (по центру выделить жирным) *Список использованных источников литературы*.

Список использованных источников оформляется в соответствии со стандартами ГОСТ 7.1:2006, ДСТУ 3582–97, ГОСТ 7.12–93;

- аннотация на **УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ** в таком порядке и виде: **Фамилии и инициалы авторов** (научная степень, ученое звание, должность, место работы автора (без сокращений), если авторов несколько, сведения о каждом подаются отдельными строками); **Название статьи** (по центру выделить жирным прямым); **Аннотация** (по центру выделить жирным), (с абзаца) текст аннотации, (с абзаца) ключевые слова: (перечень ключевых слов — желательно от трех до восьми, не выделять жирным).

- Реферат на **АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ** (объем до 1000 знаков) в следующем порядке и виде: **Фамилии и инициалы авторов** (научная степень, ученое звание, должность, место работы автора (без сокращений), если авторов несколько, сведения о каждом подаются отдельными строками); **Название статьи** (по центру выделить жирным прямым); **Реферат** (по центру выделить жирным), (с абзаца) текст аннотации, (с абзаца) **Key words:** (перечень ключевых слов — желательно от трех до восьми, не выделять жирным).

Аннотация на статью на английском языке должна отвечать следующим требованиям: информативность (без общих слов); оригинальность (не копировать сокращенную аннотацию, представленную на национальном языке), содержательность (отражать основное содержание статьи и результаты исследований), структурированность (возможно, даже рубрикация, как в статье: предмет, тема, цель, метод или методология, результаты, область применения результатов, выводы), «англоязычность» («качественный английский язык»); компактность (объем 100–250 слов).

- **список литературы (транслитерированный) (REFERENCES)**, который необходимо приводить полностью отдельным блоком, повторяя список литературы, предоставленный на национальном языке, независимо от того, есть в нем иностранные источники или нет. Если в списке есть ссылки на иностранные публикации, они полностью повторяются в списке, приведенном в латинице. Оформлять по нормам APA — American Psychological Association

<http://www.apastyle.org> \,

<http://www.library.cornell.edu/research/citmanage/apa>,

<http://www.nbu.gov.ua/node/931>

2. **Текст статьи** должен быть набран шрифтом Times New Roman, 14 кеглем через 1,5 интервала; верхнее и нижнее поле — 2 см, левое — 2,5 см, правое — 1,5 см; абзац — 1,25 см. Названия разделов в тексте статьи — по центру, названия подразделений — с абзаца, таблицы — по центру. Не допускается форматирование с помощью пустых строк.

3. **Рисунки и графики** в статью вставляют в одном из форматов (jpeg, bmp, tif, gif) с разрешением не менее 300 dpi (подавать качественные оригиналы). Надписи на рисунках выполняют шрифтом основного текста и размера. Рисунки подписывают и нумеруют (если их больше одного) под рисунком по центру текста — шрифтом размера 12 начертание Курсив (Italic). Все объекты в простых рисунках, которые сделаны в Word, должны быть обязательно сгруппированы. Текст статьи не должен содержать

рисунков и / или текста в рамках, рисунков, расположенных сверху / по тексту и т. д., то есть текст должен форматироваться таким образом, чтобы для всех объектов было установлено расположение «в тексте». Сложные, многообъектные рисунки с наслоениями готовить с помощью графических редакторов (CorelDraw, PhotoShop и др.).

4. Таблицы подаются как отдельные объекты в формате Word с размерами, приведенными к странице сборки. Основной кегль в таблице 11, заголовки 12. Заголовки таблиц размещают по центру страницы, начертание п/ж, прямое, а нумерация таблиц (если их более одной) — по правому краю страницы.

5. Формулы подаются в формате Microsoft Equation 3.0 (4.0), выравнивают по центру посередине текста и нумеруют в круглых скобках справа. Шрифт по определению Word: обычный — 13 пт, крупный индекс — 9 пт, маленький индекс — 6 пт, крупный символ — 14 пт, маленький символ — 10 пт.

6. Отдельный файл — сведения об авторе:

- Фамилия, имя, отчество;
- Ученое звание, должность место работы автора (учреждение, подразделение);
- Адрес, электронная почта, телефон.

7. Статья должна быть прорецензирована и рекомендована к печати и подаваться с рецензией руководителя, консультанта или специалиста в исследуемой проблеме, а также по рекомендации отделения, оформленной как выписка из протокола заседания отделения или ученого совета учреждения.

8. Публикация в журнале платная (в случае невозможности личного получения материалов печатный журнал направляется Новой почтой за счет автора).

9. Редколлегия, по согласованию с автором, может редактировать материал. Ответственность за содержание статьи несет автор. В одном номере может быть опубликована только одна статья автора.

http://onu.edu.ua/uk/science/sp/announcer_onu/announser_onu_psiho/

Редакционная коллегия журнала
«Вестник Одесского национального университета. Психология»
Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова
ул. Дворянская, 2, г. Одесса, 65082

Электронную версию статьи
можно отправить по электронной почте по адресу
vestnik_psy@onu.edu.ua

Ответственный редактор
Кононенко Оксана Ивановна — к. психол. наук, доцент
oksana.kroshka@gmail.com
тел. 067–796–40–10

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal «ODESSA NATIONAL UNIVERSITY HERALD. Series: Psychology» is a specialized edition of Ukraine and aims to inform readers about new research in the field of psychology.

The journal publishes articles and short messages, which are the initial results of theoretical studies and surveys on topical issues on the subject of the publication.

Articles published in Ukrainian, Russian or English.

1. Materials for publication should be laid out as follows:

- in the first row on the left side indicate the **UDC** (bold line), in each of the next line:

- (in the nominative case highlight the bold line) **Surname, first name, middle name or patronymic**, degree, academic title, position, working place of the author (unabridged) if there are several authors, information about each filed separate lines ;

- personal identification number of ORCID;
- (centered in capital letters, bold highlight) **Title of the article**;
- (centered in bold highlight) **Abstract**;
- (indented) text annotations in UKRAINIAN;
- (indented) **Keywords** (list of key words — preferably from three to eight, exude bold highlight);

- **TEXT OF THE ARTICLE**

The structure of the article should reflect the required elements as required to research papers, namely:

problem statement and its relationship with scientific and practical tasks;
analysis of recent research and publications, which have begun to solve problems and on which the author relies on;

allocation unsolved aspects of the problem, which the article is devoted;

formulation of the objectives of article (problem);

summary of the main research and explanation of scientific results;

substantiation of scientific results; conclusions of this study;

perspectives for further research in this area.

- (centered in bold highlight) **References**

References made out in accordance with the standards GOST 7.1:2006, GOST 3582–97, GOST 7.12–93;

- Abstract in **RUSSIAN** in the following order and form: **The names and initials of authors** (academic degree, academic title, position, affiliation of the author (unabridged) if multiple authors, information about each individual submitted lines); **Title** (centered in bold highlight right); **Abstract** (centered in bold highlight) (indented) text abstracts, (indented) **keywords** (list of key words — preferably from three to eight, not exude bold).

- Abstract in **ENGLISH** (volume 1000 characters) in the following order and form: **The names and initials of authors** (academic degree, academic title,

position, affiliation of the author (unabridged) if multiple authors, information about each filed separate lines); **Title** (centered in bold highlight right); **Abstract**(centered in bold highlight) (indented) text annotations, (indented) **Key words:** (list of key words — preferably from three to eight, not exude bold).

Abstract Article in English must meet the following requirements informative (not in common words), originality (do not copy a shortened abstracts submitted in the national language), consistency (to display the main content of the article and research results), structured (perhaps even categorization as in Article: object, subject, purpose, method, or methodology, results, scope of results, conclusions), «only in English» (good English) density (size 100–250 words).

• **REFERENCES (transliterated)**, which must give completely separate block repeating list of references provided in the national language, whether it is a foreign source or not. If the list is a link to foreign publications, are fully repeated in the list provided in the Latin alphabet. Draw up rules for APA — American Psychological Association

<http://www.apastyle.org>

<http://www.library.cornell.edu/research/citmanage/apa>

<http://www.nbuv.gov.ua/node/931>

2. **The manuscript** should be typed in font Times New Roman, 14 size with 1.5 spacing, upper and lower right — 2 cm, left — 2,5 cm, right — 1,5 cm paragraph — 1.25 cm section titles in body of the article — in the center, the name of the — of the paragraph, table — in the middle. There shall be formatted using whitespace.

3. **Figures in an article inserted in one of the formats** (jpeg, bmp, tif, gif) with a resolution of at least 300 dpi (high quality original file). Names in the figures perform basic text font and size. Figures sign and numbered (if more than one) under the figure in the center of the text — font size 12, font style italic (Italic). All objects in simple figures that are made in Word, must be grouped. The text of the article should not contain pictures and / or text within frames; pictures located on top of / behind the text, and so on, that the text should be formatted so that all objects have been found are located «in the text.» Sophisticated, pictures, multiple layers should be drawn up with graphics programs (CorelDraw, Photoshop, etc.).

4. **Tables** are arranged as separate objects in Word format with dimensions reduced to page assembly. Main table size 11, title 12. Titles of tables placed in the center of the page, mark boldface font, direct, and numbered tables (if more than one) — on the right side of the page.

5. **Formulas** are formatted in Microsoft Equation 3.0 (4.0), aligned centered in the middle of the text and numbered in parentheses on the right. Font by definition Word: Common — 13 points, large index — 9 points, small index — 6 points, great character — 14 points, a small symbol — 10 points.

6. A separate file — information about the author:

- Surname, name and patronymic;
- Academic title, position, place of work of the author (institution, department);
- Address, email, phone.

7. The paper should be reviewed and recommended for publication and submitted by scientific consultant or expert on the under study problem, as well as the recommendation of department, made up as an extract from the minutes of the department or Academic Council.

8. The publication in the journal is not free of charge. (If you cannot obtain your copy a personal journal's printed material will be send to you by mail-company «Novaya Pochta» on author's expenses)

9. Editorial Board, in agreement with the author can edit the material. The responsibility for the content of the article bears the author. In one issue of the journal may be published only one article.

http://onu.edu.ua/uk/science/sp/announcer_onu/announser_onu_psiho/

Editorial Board
«ODESSA NATIONAL UNIVERSITY
HERALD. Series: Psychology»
Odessa I. I. Mechnikov National University
Str. Dvorianskaya, 2,
Odessa, 65082

The electronic version of this article
You can send e-mail to
vestnik_psy@onu.edu.ua

Executive editor
Kononenko Oksana — PhD in Psychology, Associate Professor
oksana.kroshka@gmail.com
phone. 067–796–40–10

Українською та російською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації:
серія КВ № 11457-330р від 07.07.2006 р.

Вища атестаційна комісія України визнала журнал
фаховим виданням з психологічних наук.
Постанова Президії ВАК України № 1-05/5 від 18 листопада 2009 р.

Затверджено до друку вченою радою
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
Протокол № 7 від 31.03.2015 р.

Відповідальний за випуск *О. І. Кононенко*

Адреса редколегії:
65082, м. Одеса, вул. Дворянська, 2
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Ум. друк. арк. 11,03. Тираж 100 прим. Зам. № 191 (41).

Видавництво і друкарня «Астропринт»
65091, м. Одеса, вул. Разумовська, 21
Тел.: (0482) 37-07-95, 37-24-26, 33-07-17, 37-14-25
www.astroprint.odessa.ua; www.fotoalbom-odessa.com
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1373 від 28.05.2003 р.

